

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Ахборот
технологияларининг
дастурий таъминоти
кафедраси

**WEB ДАСТУРЛАШ
ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР МАТНИ**

Тузувчи: ассистент, Рўзимуродов О.Н.

Тошкент 2011

МУНДАРИЖА

1.	Маъруза 1.	Веб-дастурлаш фанига кириш	3
2.	Маъруза 2.	HTML га кириш	7
3.	Маъруза 3.	HTML нинг асосий теглари	11
4.	Маъруза 4.	HTML да формалар, фреймлар ва объектлар	16
5.	Маъруза 5.	Клиент томонида дастурлаш. JavaScript ни HTML-хужжатларга жойлаштириш	22
6.	Маъруза 6.	JavaScript да маълумотлар типлари, ўзгарувчилар	29
7.	Маъруза 7.	JavaScript дастурларида жараёнларни бошқариш элементлари	35
8.	Маъруза 8.	Функция ва усуллар тушунчаси. Объектлар ва катталиклар. JavaScript да хужжатнинг объект модели. Хусусиятлар ва усуллар	42
9.	Маъруза 9.	PHP. Сервер томондан дастурлаш. PHP га кириш. PHP ни ўрнатиш ва тестлаш	49
10.	Маъруза 10.	PHP асосий тузилиши. Маълумотлар типлари. Ифодалар. Жараёнларни бошқариш	52
11.	Маъруза 11.	PHP да сатр ва массивлар билан ишлаш	62
12.	Маъруза 12.	Функциялар. Класслар ва объектлар. Хатоликлар билан ишлаш. PHP-функциялар	65
13.	Маъруза 13.	PHPда маълумотлар базалари билан ишлаш. MySQL маълумотлар базаси	79
14.	Маъруза 14.	Cookie, сеанс, FTP и e-mail технологиялари	83
15.		Фойдаланилган адабиётлар	86

1-майруза. Веб-дастурлаш фанига кириш

Режа:

1. Web-саҳифа, Web-сайт, Web-сервер.
2. Разметкали тиллар: HTML, XML, XHTML, WML.
3. Сценарийли тиллар. "клиент-сервер" технологияси

Калит сўзлар: Web-саҳифа, Web-сайт, Web-сервер, HTML, XML, XHTML, WML, клиент-сервер

web-саҳифа, web-сайт, web-сервер

Web-технологияни (Интернет-технология) ўрганишни Web-дизайннинг қуйидаги учта тушунчасини ўрганишдан бошлаймиз: Web-саҳифа, Web-сайт ва Web-сервер.

Web-саҳифа – ўзининг уникал адресига эга бўлган ва махсус кўриш дастури ёрдамида (браузер) кўрилувчи ҳужжатдир. Унга матн, графика, овоз, видео ёки анимация маълумотлар бирлашмаси - мультимедияли ҳужжатлар, бошқа ҳужжатларга гипермуружаатлар кириши мумкин.

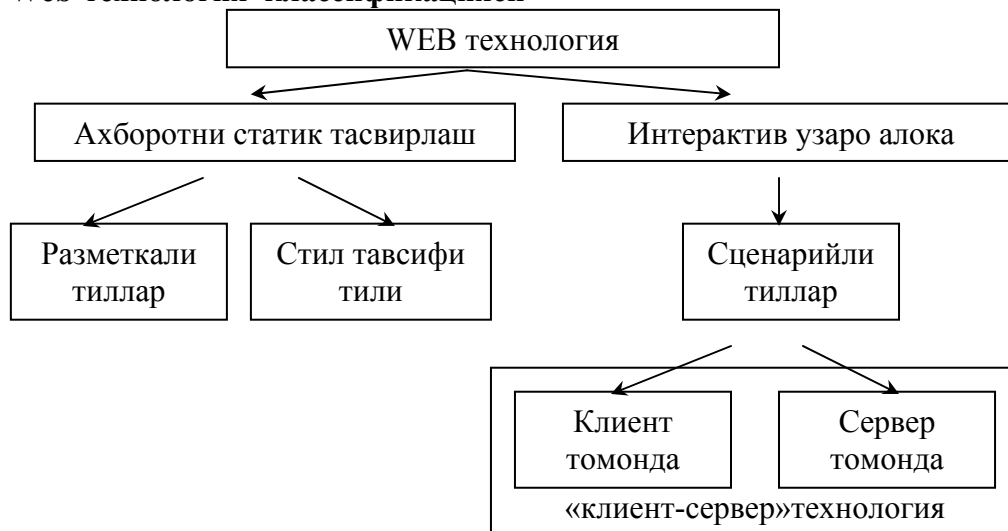
Web-сайт – бир қанча web-саҳифаларнинг мантиқий бирлашмаси.

Web-сервер – тармоққа уланган компьютер ёки ундаги дастур ҳисобланиб, умумий ресурсларни клиентга тақдим этиш ёки уларни бошқариш вазифаларини бажаради. Web-серверлар маълумотлар базалари ва мультимедияли маълумотларни бир бирига мослаштиради; Web-серверда Web-саҳифа ва Web-сайтлар сақланади.

Биз Интернет тармоғидаги Web-саҳифаларни кўришимиз учун WWW (World Wide Web) деб аталувчи сервисдан фойдаланамиз.

World Wide Web (WWW, Бутун дунё ўргемчак тўри) – бу клиент-сервер технологияси асосида ташкил этилган, кенг тарқалган Internet хизмати дир.

Web-технология классификацияси

разметкали тиллар: HTML, XML, XHTML, WML.

Web-технологиянинг (Интернет-технология) Web-дизайн қисмини ўрганишни разметкали тил таснифи билан бошлаймиз.

Махсус тил мавжуд бўлиб, бу тил ёрдамида матнлар, график маълумотлар Web-саҳифа ҳужжатга жойлаштирилади ва бу ҳужжатни барча компьютерда кўриш имконияти мавжуддир. Бундай махсус тиллар разметкали тиллар деб аталади. Уларнинг асосий вазифаси – Web-саҳифага “маълумотларни жойлаштириш” ва улар орасидаги алоқани (гиперсилокалар) таъминлашдан иборат.

HTML (HyperText Markup Language)

Дастлаб World Wide Web тизими матнли маълумотларни ва HTML хужжатларни кўришга мўлжалланган, матнни тахрирловчи тилга ўхшаш тизим бўлган. Айни дамда HTML тили WWW дага энг оммабоп тиллардан бири ҳисобланади. HTML тилида ёзилган маълумотлар ўз ичига матн файллар, график маълумотлар ва бошқаларни олади.

Хужжатлар орасидаги алоқани таъминлаш ва маълумотларни форматлаш воситалари тэг (tag) деб аталувчи восита орқали амалга оширилади.

Web-саҳифанинг матн ва тэглари аралаш равишда HTML-хужжат деб аталувчи файлининг ичига жойлаштирилади. Қандай тэгни қўллаганингизга қараб браузер ойнасида маълумотлар турлича кўринади. HTML хужжатга маълумотларни жойлаштириш ва тахрирлаш учун юзлаб тэглари мавжуд. Масалан, <p> ва </p> тэглари абзацни ташкил этади, <i> ва </i> жуфт тэглари эса, матнни ёзма (курсив) ҳолда кўрсатиш учун қўлланилади. Шу билан бирга гиперматнли ссилкалар тэглари ҳам мавжуд. Ушбу элементлар фойдаланувчига гиперматн устига сичқонча курсори босилганда бошқа хужжатга боғланиш имконини беради.

XML (eXtensible Markup Language).

XML тили ҳам HTML тилига ўхшаш тил ҳисобланади. HTML дан фарқли томони шундаки, XML да дастурчи ўзининг шахсий тэглари яратади ва улар орасига маълумотлар жойлаштиради. XML-тэглари ҳарфлар катта кичиклигини фарқлайди.

XHTML.

XHTML тили HTML ва XML тилларининг бирлашмасини ташкил этади. XHTML тилида ёзилган хужжатнинг ташқи кўриниши платформага боғлиқ (Windows, Mac ёки Unix) равишда ўзгариб кетмайди. Шунга қарамай XHTML таркибида HTML дискрипторлардан фойдаланилади.

Бугунги кунда мобил алоқа воситаларидан фойдаланувчилар учун янги тил ишлаб чиқилган бўлиб, у WML (Wireless Markup Language) деб аталади; CDF (Channel Definition Format) - Microsoft ишлаб чиққан браузерларда push-канал ҳосил қилишда қўлланилади;

сценарийли тиллар. "клиент-сервер" технологияси

Ҳозирда Web-саҳифанинг ривожланиши янада интерактив поғонасига чиққан. Web-сайтлар аста секинлик билан иловалар интерфейсига ўхшаб бормоқда. Буларнинг барчаси замонавий Web-дастури технологияси ёрдамида амалга ошмоқда.

Web-дастури технологияларини, дастурларини асосан иккита қисмга ажратиш мумкин: клиент томонидаги дастурларлаш (client-side) ва сервер томонидаги (server-side). Ушбу технологияларни тушуниш учун аввало бевосита "клиент-сервер" технологиясини тушуниш керак.

Web-саҳифанинг интерактив дастури сценарий деб аталади.

Бундай атама дастурнинг натижасига боғлиқ ҳолда вужудга келган. Унинг асосий вазифаси Web-саҳифасида фойдаланувчи ҳолатига, ҳаракатига «реакция» беришдир.

Шу тариқа сценарийлар клиент томонида бажарилувчи ва сервер томонида бажарилувчи сценарийларга бўлинади. Клиент томонида бажарилувчи сценарийлар браузер ёрдамида бажарилади. Сервер томонида бажарилувчи сценарийлар эса Web-сервер ёрдамида бажарилади.

Клиент томонидаги сценарийлар

Клиент томонидаги сценарийлар фойдаланувчи томонидан киритилаётган маълумотларни тўғрилигини серверга мурожаат қилмасдан текширади. Кўп ҳолларда бу сценарийлар JavaScript ва VBScript тилларида ёзилади.

JavaScript

JavaScript – бу тил Netscape ва Sun Microsystems томонидан яратилган бўлиб, Web-саҳифанинг фўнкционал имкониятларини орттириш мақсадида қўлланилади.

JavaScript ёрдамида одатда маълумотли ва мулоқот ойналарини чиқариш, анимацияларни кўрсатиш каби вазифаларни бажариш мумкин. Бундан ташқари, JavaScript-сценарий баъзан ўзи ишлаб турган браузер ва платформа типини аниқлаш мумкин. JavaScript-сценарийлар фойдаланувчи томонидан киритилаётган маълумотларни тўғрилигини текширишда ҳам қулай ҳисобланади.

VBScript

VBScript тили Microsoft корпорацияси томонидан яратилган бўлиб, Visual Basic тилининг бир қисми ҳисобланади. VBScript тили Internet Explorer ва Microsoft Internet Information Server (IIS) лар билан ишлашга мўлжалланган тилдир.

VBScript тилининг JavaScript тили билан умумий қисимлари бир нечта, жумладан у айнан Microsoft Internet Explorer билан ишлаш ва унинг қўлланиш соҳасини чеклай олиш имкониятига эга. VBScript интерпретаторли тил ҳисобланиб, Microsoft нинг Web-технологиялари билан ҳамкорликда ишлай олади, масалан ASP (Active Server Page) билан. Шунга қарамай VBScript клиент томонида ишловчи сценарий ҳисобланади, ASP эса сервер томонида ишлайди.

Сервер томонидаги сценарийлар

Сервер томонида бажарилиши керак бўлган сценарийлар одатда сайт папкасининг ичидаги махсус папкага жойлаштирилади. Фойдаланувчи сўровига асосан сервер бу сценарийни бажаради. Бажарилган сценарий натижаси web-серверга узатилади ва ундан сўнг клиентга узатилади. Сервер томонидаги сценарийларни ташкил этиш учун одатда Perl, ASP, PHP, JSP и SSI каби тил ва технологиялардан фойдаланилади.

Perl

Perl тили Web-иловалар яратишда энг оммабоп тиллардан бири ҳисобланади. Матнларни қидириш ва тахрирлаш, файллар билан қулай ишлай олиш қоидалари билан Perl тили Internet нинг асосий тилларидан бири бўлиб қолди. Perl – интерпретаторли тил ҳисобланади, шу боис унда яратилган сценарийлар ишлаши учун сервер компьютерда Perl-интерпретатор ўрнатилган бўлиши керак.

Бевосита Perl-коднинг интерпретация қилиниш жараёни унинг самарадорлигини пасайтиради. Бугунги кунда Perl нинг асосий ютуқларидан, унинг барча платформалар учун ишлай олиши ва унинг барча ресурслари бепул тарқатилаётганлигидир. Кўпгина Web-серверлар UNIX да ишлайди, Perl интерпретатор эса бу операцион тизимнинг бир қисми ҳисобланади.

ASP (Active Server Pages)

ASP-маълумотлар базалари ташкил этиш ва улар билан ишлаш вазифаларини бажаришда жуда мослашувчан, қулай воситадир. ASP воситалари сервер томонида ишлайди ва HTML-код ва сценарийлар каби фойлларни қайта ишлайди. ASP технологияси VBScript, Java ва JavaScript тилларини қўллаб қувватлайди. ASP-код

ихтиёрий HTML-хужжатдан, шу билан бирга бошқа ASP-хужжатдан чавирилиши мумкин. ASP-код жойлаштирилган Web-саҳифалар файллари кенгайтмаси .asp бўлади.

ASP технология Windows NT ва Microsoft IIS Web-серверига мўлжалланган ҳисобланиб, имкониятлари ва самарадорлиги юқори бўлганлиги боис кўпгина компаниялар ўз воситаларига ASP ни қўллаб қувватлаш имкониятларини киритмоқдалар. ASP-воситаларини ишлаб чиқиш бўйича йирик компания Chillsoft Лидер среди независимых производителей ASP-средств – компания Chillsoft UNIX нинг бир қанча тури ва турли Web-серверларди ASP ни қўллаш имкониятини киритган. Кўпгина HTML-муҳаррирлар, масалан Adobe GoLive ҳам ASP ни қўллаб қувватлайди.

ASP технологияси бир нечта қулайликларни ўзида жамлаган: HTML-хужжатни динамик генерациялайди, формаларни қўллаб қувватлайди, маълумотлар базасига рухсатни ташкил этади ва у билан ишлай олади. ASP – дастурлаш тили ҳам, илова ҳам эмас, у интерактив Web-саҳифа ҳосил қилиш технологияси.

PHP

PHP – бу серверда қайта ишланувчи сценарийлар тилидир. ASP каби PHP кодлар ҳам бевосита HTML-хужжатни таркибига қўшилади. Ушбу тилнинг номи Personal Home Page Tools сўзларининг қисқартмасидан олинган. PHP да C ва Perl тилларида учраган бир қатор муаммолар ҳал этилган, бундан ташқари, PHP маълумотлар базаси билан ишлаш учун жуда қулай воситадир. Умуман олганда Perl, PHP – очиқ тизимли тиллар ҳисобланади ва уларни дастурчилар модернизациялаштиролади.

JSP

JSP (JavaServerPage) технологияси ўзининг функционал имкониятларига кўра ASP га ўхшашдир. Асосий фарқи шундаки, бунда VBScript ва JavaScript билан бирга Java тили ҳам қўлланила олади. Шунга қарамай JSP Java дан олдинроқ қўлланилган ва ушбу технология мукамал Web-иловалар яратиш учун етарли имкониятга эга.

SSI

SSI (Server Side Include) воситаси дастлаб HTML-файлни дастлаб серверда қайта ишлайди ва ундан сўнг уни клиентга узатади. Дастлабки қайта ишлаш вақтида хужжатга динамик генерация қилинган маълумотлар қўшилади, масалан жорий вақт ҳақидаги маълумот. Умуман олганда SSI технологияси HTML-файлнинг таркибига қўшимча қўлланмалар қўшишга мўлжалланган, HTMLнинг қисми ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Интернет технология деганда нимани тушунаси?
2. Қандай разметка тилларни биласиз?
3. Клиент-сервер технологияни қандай тушунаси?

2-майруза. HTML га кириш

Режа:

1. Хужжат тузилиши
2. Хужжатнинг HEAD бўлими
3. Хужжатнинг BODY бўлими

Калит сўзлар: HTML, HEAD, BODY

Хужжат тузилиши

HTML (Hyper Text Markup Language) – белгили тил бўлиб, яъни бу тилда ёзилган код ўз ичига махсус рамзларни мужассамлаштиради. Бундай рамзлар хужжат кўринишини фақатгина бошқариб, ўзи эса кўринмайди. HTMLда бу рамзларни тэг (тэг – ёрлик, белги) деб аталади. HTMLда ҳамма тэглр рамз-чегараловчилар (< , >) билан белгиланади. Улар орасига тэг идентификатори (номи, масалан B) ёки унинг атрибутлари ёзилади. Ягона истисно бу мураккаб чегараловчилар (<!--ва -->) ёрдамида белгиланувчи шархловчи тэглрдир. Аксарият тэглр жуфти билан ишлатилади. Очувчи тэгнинг жуфти ёпувчи тэг. Иккала жуфт тэг фақатгина ёпувчи тэг олдида «слэш» (“/”) белгиси кўйилишини ҳисобга олмаганда, деярли бир хил ёзилади. Жуфт тэглрнинг асосий фарқи шундаки, ёпувчи тэг параметрлардан фойдаланмайди. Жуфт тэг яна контейнер деб ҳам аталади. Жуфт тэглр орасига кирувчи барча элементлар тэг контейнери таркиби дейилади. Ёпувчи тэгда зарур булмаган бир қатор тэглр мавжуд. Баъзида ёпувчи тэглр тушириб қолдирилса ҳам замонавий браузерлар аксарият ҳолларда хужжатни тўғри форматлайди, бироқ буни амалда қўллаш тавсия этилмайди. Масалан, расм кўйиш тэги , кейинги қаторга ўтиш
, база шрифтини кўрсатиш <BASEFONT> ва бошқалар ўзининг , </BR> ва ҳоказо ёпувчи жуфтларисиз ёзилиши мумкин. Нотўғри ёзилган тэгни ёки унинг параметри браузер томонидан рад қилинади. (бу браузер танитайдиган тэглрға ҳам тааллуқли). Масалан, <NOFRAME> тэг-контейнери фақатгина фреймларни танитайдиган браузер томонидан ҳисобга олинади. Уни танитайдиган браузер <NOFRAME> тэгини тушунмайди. Тэглр параметр ва атрибутларға эға бўлиши мумкин. Параметрлар йиғиндиси ҳар-бир тэгда индивидуалдир. Параметрлар қуйидаги коида асосида ёзилади:- Тэг номидан сўнг пробеллар билан ажратилган параметрлар келиши мумкин;- Параметрлар ихтиёрий тартибда келади;- Параметрлар ўзининг номидан кейин келувчи «=» белгиси орқали берилувчи қийматларға эға бўлиши мумкин. - Одатда параметрлар қиймати « » - «кўштирноқ» ичида берилади. - Параметр қийматида баъзан ёзув регистри муҳим. Шунини эсда тутиш лозимки, ҳамма тэглр ўзининг индивидуал параметриға эға бўлишиға карамай, шундай бир қатор параметрлар мавжудки, уларни <BODY> бўлимининг барча тэгларида ишлатиш мумкин. Бу параметрлар CLASS, ID, LANG, LANGUAGE, STYLE ва TITLEлардир. HTML-хужжати ёзишни бошлашда ишлатилдиган биринчи тэг бу <HTML> тэгидир. У ҳар доим хужжат ёзувининг бошида бўлиши лозим. Яқунловчи тэг эса </HTML> шаклиға эға бўлиши керак. Бу тэглр, улар орасида жойлашган ёзувнинг ҳаммаси бутун бир HTML-хужжати аниқлаштириши билдиради. Аслида эса хужжат оддий матнли ASCII-файлидир. Бу тэглр сиз браузер хужжати форматини аниқлаб, таржима қила олмайди. Кўпинча бу тэг параметрға эға эмас. HTML 4.0 версиясига қадар VERSION параметри мавжуд эди. HTML 4.0да эса VERSION ўрниға <!DOCTYPE> параметри пайдо бўлди.

<HTML> ва </HTML> орасида 2 бўлимдан ташкил топиши мумкин бўлган хужжатнинг ўзи жойлашади. Мазкур хужжатнинг биринчи бўлими сарлавҳалар бўлими (<HEAD> ва </HEAD>), иккинчи бўлим эса хужжат тана қисмидир (<BODY> ва </BODY>), уни

хужжат танаси ҳам деб юритамиз. Фрейм тузилиши хужжатлар учун <BODY> бўлимнинг ўрнига <FRAMESET> бўлимидан фойдаланилади.

Хужжатнинг HEAD бўлими

HEAD бўлими сарлавҳа ҳисобланади ва у мажбурий тэг эмас, бироқ мукамал тузилган сарлавҳа жуда ҳам фойдали бўлиши мумкин. Сарлавҳа қисмининг мақсади хужжатни таржима қилаётган дастур учун мос ахборотни етказиб беришдан иборат. Хужжат номини кўрсатувчи <TITLE> тэгидан ташқари бу бўлимнинг қолган барча тэглари экранда акс эттирилмайди. Одатда <HEAD> тэги дарҳол <HTML> тэгидан кейин келади. <TITLE> тэги сарлавҳанинг тэгидир, ва хужжатга ном бериш учун хизмат қилади. Хужжат номи <TITLE> ва </TITLE> тэглари орасидаги матн қаторидан иборат. Бу ном браузер ойнасининг сарлавҳасида пайдо бўлади (бунда сарлавҳа номи 60 белгидан кўп бўлмаслиги лозим). Ўзгартирилмаган ҳолда бу матн хужжатга «закладка» (bookmark) берилганда ишлатилади. Хужжат номи унинг таркибини қисқача таърифлаши лозим. Бунда умумий маънога эга бўлган номлар (масалан, Homepage, Index ва бошқалар)ни ишлатмаслик лозим. Хужжат очилаётганда биринчи бўлиб унинг номи акс эттирилиши, сўнгра эса хужжат асосий таркиби кўп вақт олиб, кенгайиб кетиши мумкин бўлган форматлаш билан бирга юкланишини ҳисобга олган ҳолда, фойдаланувчи ҳеч булмаганда ушбу ахборот қаторини ўқий олиши учун хужжатнинг номи берилиши лозим.

Хужжатнинг BODY бўлими

Ушбу бўлимда хужжатнинг таркибий қисмини ўз ичига олади. Бўлимда <BODY> тэгидан бошланиб </BODY> тегидан тугайди. Бироқ ушбу тэглари катъий мавжуд бўлиши шарт эмас, чунки браузерлар матнга қараб хужжат таркибий қисмининг ибтидосини аниқлаши мумкин. <BODY> тегининг бир қатор параметрлари мавжуд бўлиб, уларнинг бирортаси ҳам мажбурий эмас.

<BODY> тэги параметрлари:

ALINK – фаол муҳожат (ссылка)нинг рангини белгилайди.

BACKGROUND – фондаги тасвир сифатида фойдаланилувчи тасвирнинг

URL-манзилни белгилайди.

BOTTOMMARGIN – хужжатнинг қуйи чегараларини пикселларда белгилайди.

BGCOLOR – хужжат фонининг ранглари белгилайди.

BGPROPERTIES – агар FIXED қиймати ўрнатилмаган бўлса, фон тасвири айлантирилмайди.

LEFTMARGIN – чап чегараларни пикселларда белгилайди.

LINK – хали кўриб чиқилмаган ссылканинг рангини белгилайди.

RIGHTMARGIN – хужжат ўнг чегарасини пикселларда ўрнатади.

SCROLL – браузер дарчалари харакатлантириш (прокрутка) йўлакларини ўрнатади.

TEXT – матн рангини аниқлайди.

TOPMARGIN – юқори чегарасини пикселларда ўрнатади.

VLINK – ишлатилган муҳожат рангини белгилайди.

BOTTOMMARGIN, LEFTMARGIN, RIGHTMARGIN ва TOPMARGIN параметрлари матн чегараси ва дарча четлари орасидаги масофани пикселларда белгилайди. (Фақат HTML 4.0 версиясидан бошлаб IE браузерлари бу параметрларни таний олади)BGPROPERTIES параметри фақатгина битта FIXED қийматига эга. HTML даги ранглари ўн олтилик санок тизимида (RGB), ёки ранглари номи ёрдамида берилиши мумкин. Ранглари базаси 3 та рангга – қизил (R) , яшил (G) ва кўк (B) ранглари асосланган бўлиб, у RGB деб

белгиланади. Ҳар-бир ранг учун 00 дан FF гача бўлган ўн олтилик саноқ тизимидаги киймат берилади, бу эса 0 дан 255 гача бўлган диапазонга тўғри келади. Сўнгра бу кийматлар бир сонга бирлаштирилади ва уларнинг олдига “#” белгиси қуйилади. Масалан, #800080 сиёхрангни билдиради.

Мисоллар:

<BODY TEXT = “#000000”> ёки <BODY TEXT = black>
 <BODY BGCOLOR = “#ffffff”> ёки <BODY BGCOLOR = WHITE>
 <BODY LINK = “#ff0000”> ёки <BODY LINK = RED>
 <BODY LINK = “#00FFFF” ALINK = “#800080”> ёки <BODY VLINK = Aqua ALINK = PURPLE>

Ҳамма бараузлар ўн олтилик саноқ тизимидаги стандарт ранларни танийди. Булар қуйидагилардир:

Black	#000000	Maroon	#800000
Silver	#C0C0C0	Red	#FF0000
Grey	#808080	Purple	#800080
White	#FFFFFF	Green	#008000
Fuchsia	#FF00FF	Navy	#000080
Lime	#00FF00	Blue	#0000FF
Olive	#808000	Teal	#008080
Yellow	#FFFF00	Aqua	#00FFFF

Мисол:

<BODY BGCOLOR = AQUA TEXT = “#848484” LINK = RED VLINK = PURPLE ALINK = GREEN>

Агар BGCOLOR параметри рангни номи ёки унинг таркибий қисмларини ўн олтилик саноқ тизимидаги кодда келтириш вазифаси ёрдамида фон рангини чиқариш учун ишлатилса, BACKGROUND тасвир ёрдамида саҳифага фон беришда фойдаланилади. Тасвир сифатида GIF ёки JPG форматидаги график файллар ишлатилади. HTML-хужжат фондаги тасвир доимо бутун саҳифани тўлдириб туради. Агар тасвир ўлчами дарча ўлчамидан кичик бўлса, у мозайка тамойилига асосан купайтирилади. Одатда фон тасвири сифатида тармоқ орқали юклаш учун унча кўп вақт кетмайдиган кичик тасвир танлаб олинади, ёки фон сифатида шаффоф рельеф логотипи тасвиридан фойдаланилади.

Мисол:

<BODY BACKGROUND = texture.gif BGCOLOR = gray>. Саҳифа яратилишида доимо фон рангини бериш тавсия қилинади. Агар фон тасвири ҳам берилаётган бўлса, фон ва тасвир ранглари бир-бирига яқин бўлгани маъқул.

Мисол:

<BODY TEXT = BLUE LINK = RED VLINK = BLUE ALINK = PINK BACKGROUND=“” HYPERLINK "http://www.foo.com/jkorpela/HTML3.2/wave.gif" >.

Мисол:

<HTML>
 <HEAD>
 <TITLE> - саҳифа фонини бериш мисоли
 </TITLE>
 </HEAD>

```
<BODY BGCOLOR = YELLOW TEXT = BLACK LINK = RED VLINK = PURPLE ALINK  
= GREEN>  
</BODY>  
</HTML>
```

Такрорлаш учун саволлар:

1. HTML теги вазифасини тушунтириб беринг;
2. HEAD теги ва унинг ичидаги теглар хақида гапиринг;
3. BODY теги унинг параметрлари.

3-маъруза. HTML нинг асосий теглари

Режа:

1. Хужжатнинг HEAD бўлими
2. Мантиқий ва физик форматлаш.
3. HTML-хужжатни форматлаш
4. HTML-хужжатнинг ичидаги сарлавҳа теглари.

Калит сўзлар: HTML-хужжат, сарлавҳа, форматлаш теглари

HTML-хужжати эишни бошлашда ишлатиладиган биринчи тэг бу <HTML> тегидир. У хар доим хужжат ёзувининг бошида бўлиши лозим. Якунловчи тэг эса </HTML> шаклига эга бўлиши керак. Бу теглар, улар орасида жойлашган ёзувнинг ҳаммаси бутун бир HTML-хужжати англатиши билдиради. Аслида эса хужжат оддий матнли ASCII-файлидир. Бу тегларсиз браузер хужжати форматини аниқлаб, таржима қила олмайди. Кўпинча бу тэг параметрга эга эмас. HTML 4.0 версиясига қадар VERSION параметри мавжуд эди. HTML 4.0да эса VERSION ўрнига <!DOCTYPE> параметри пайдо бўлди.

<HTML>

<HEAD>

*

сарлавҳа қисми

*

</HEAD>

<BODY>

*

тана қисми

*

</BODY>

</HTML>

<HTML> ва </HTML> орасида 2 бўлимдан ташкил топиши мумкин бўлган хужжатнинг ўзи жойлашади. Мазкур хужжатнинг биринчи бўлими сарлавҳалар бўлими (<HEAD> ва </HEAD>), иккинчи бўлим эса хужжат тана қисмидир (<BODY> ва </BODY>), уни хужжат танаси ҳам деб юритамиз. Фрейм тузилиши хужжатлар учун <BODY> бўлимининг ўрнига <FRAMESET> бўлиmidан фойдаланилади.

Хужжатнинг HEAD бўлими.

BODY бўлиниmasида пайдо бўлиши мумкин бўлган баъзи HTML-теглр блок даражасидаги (block level) теглар деб аталса, бошқалари матн даражасидаги (text level) теглари ёки кетма-кет тэг (inline) деб аталади. Блок даражасидаги теглар ўзида матн даражасидаги теглар ёки блок даражасидаги бошқа тегларни мужассамлаштириши мумкин. Блок теглари хужжат тизимини таърифлайди.

Мантиқий ва физик форматлаш

HTML-хужжатларда матнни форматлаш учун шартли равишда мантиқий ва физик форматлаш тегларига тақсимласа бўлувчи теглар яратилган. Мантиқий форматлаш теглари фрагментнинг браузер ёрдамида экранда намоиш этилишига таъсир кўрсатмайдиган структуравий белгилашни амалга оширади. Шу сабабли бундай белгилаш мантиқий деб аталади. <CITE> тэги цитаталар ёки китоблар, мақолалар ва бошқа манбаларга ссилкаларнинг номларини белгилашда фойдаланилади. Браузерлар бундай матнни курсив (қия) шаклда чиқариб беради.

Мисол:

<CITE> Даракчи </CITE> энг оммабоп газеталардан бири.

 тэги – (Emphasis – ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш) матннинг мухим фрагментларини ажратиб кўрсатишда фойдаланилади. Браузерлар одатда бундай матнни курсив шаклда акс эттиради.

Мисол:

Матннинг мухим сўзларини ажратиб кўрсатиш. Бу ерда мухим сўзларини деган ифода курсивда ажратиб кўрсатилади.

 тэги матнни учириб ташланган сифатида белгилайди. Бу тэг орқали белгиланган матннинг устига чизилган бўлади.

Мисол:

Бу ўчирилган матндир Бу ерда ушбу тэглр орасидаги «ўчирилган матндир» жумласи куйидаги кўринишга эга бўлади: ўчирилган матндир (устига чиза олмадик)

Тэг CITE ва DATETIME параметрларига эга бўлиши мумкин. CITE - фрагментнинг ўчирилиб ташлаш сабабларини аниқлаштирувчи ҳужжатнинг URL-манзилни кўрсатади. DATETIME – ўчириб ташланиш вақтини: YYYY-MM-DDThh:mm:ssTZD форматида кўрсатади. Бу формат ўчириб ташланиш йили, оyi, куни, соати, дақиқаси ва сонияларини, шунингдек соат тизими(TimeZone)ни аниқлайди.

<KBD> тэги матнни фойдаланувчи томонидан клавиатурада киритилганидек, яъни бир хил кенгликдаги (моноширинный) шрифтда акс эттиради. Мисол учун, матн муҳарририни ишга тушириш учун <KBD> NOTEPAD </KBD> деб киритинг.

HTML-ҳужжатни форматлаш

Хар қандай матн маълум бир тузулишга эга бўлади. Одатда бундай тузулишнинг элементлари – сарлавҳалар, рўйхатлар, кичик сарлавҳалар, жадваллар, хатбоши ва бошқалар ташкил этади.

Хатбошиларга бўлиш. Хатбоши даражаси тэги.Одатда хатбошилар матнда фикр тугалланганлигини ифодалайди. Оддий матнли муҳаррирларда хатбоши бошқа қаторга ўтиш белгисини киритиш (<ENTER> тугмасини босиш) орқали тузилади. Аммо HTML-ҳужжатини тузуш жараёнида бошқа қаторга ўтиш белгилари хатбошининг ҳосил бўлишига олиб келмайди. Асл ҳужжатнинг бошқа қаторга суриш белгилари эътиборга олинмаганлиги сабабли, муаллиф ҳужжати ойнасида аъло даражада кўринган матн, браузер ойнасида умуман ўқиб бўлмайдиган даражада бўлиши мумкин. Шунинг учун HTML-тилида матнларни хатбошиларга бўлиш учун <P> тэги киритилган. Бу тэгни хар бир хатбоши олдида кўйиш керак. Ёлувчи </P> тэги бу ҳолда мажбурий эмас. Браузерлар бир неча кетма-кет жойлашган <P> тэгини бир тэгдек изоҳлайди. Одатда браузерлар хат бошиларни бир-биридан битта бўш қатор билан ажратади. <P> тэги атрибутлари:ALIGNГоризонтал текислаш атрибутининг қийматлари:LEFT, RIGHT, CENTER, JUSTIFY.

Мисол:

<HTML>

<HEAD>

<TITLE> Хатбоши тэгининг қўлланилиши </TITLE>

</HEAD>

<BODY>

<P> Бу энг оддий хатбоши бўлиб, кўп белгилардан иборатлигидан бир қанча қаторни эгаллайди </P>

<P ALIGN=CENTER> Бу матнли хатбоши ойна маркази бўйича текисланади, чунки горизонтал текисланиш параметрига эга </P>

</BODY>

</HTML>

 тэги мажбурий бошқа қаторга суриш вазифасини бажаришга ҳизмат қилади (ёлувчи тэгга эга эмас).
 тэгининг киритилиши кейинги матн Янги қатордан бошланишини таъминлайди. Масалан, бундай усулдан маҳсус рўйхатни белгилаш тэгларини ишлатмаган ҳолда рўйхат шаклидаги тузилмаларни тузуш ёки шеърларни ёзиш каби ҳолларда фойдаланиш мумкин.

<P> тэги киритилучи хатбошини инкор этиши туфайли,
 тэги ёрдамида киритилувчи хатбошини моделлаштириш мумкин.

Масалан,

<HTML>

<HEAD>

<TITLE> бошқа қаторга сурушнинг қўлланилиши </TITLE>

</HEAD>

<BODY>

<P>Кераксиз сўз демагин

 Кўпроқ сўзламоқ учун
 Охир дакки емагин,

 деб жавоб берди.

</P>

<CITE> Комил Парпиев </CITE>

</BODY>

</HTML>

 тэгининг параметрлари: CLEAR

Параметр маънолари: LEFT, RIGHT, ALL, NONE.

<NOBR> тэги бошқа қаторга ўтишни инкор қилиш учун қўлланилади. Бу тэг орқали белгиланган матн узунлигидан қатъий назар бир қаторда жойлаштирилади.

Жуда узун қаторлар ҳосил бўлишининг олдини олиш учун қатор суриш мумкин бўлган жой кўрсатилса, бу зарурият туғилганда амалга оширилади (“юмшок” тарзда бошқа қаторга суруш). Бу мақсадда <WBR> (Word Break) тэгидан фойдаланилади.

HTML-хужжатнинг ичидаги сарлавҳа тэглари

<H1 H2 ...H6>.Хужжатнинг алоҳида бўлимларига сарлавҳа бериш учун 6 босқичли <H1> </H1>, <H2> </H2>, <H3> </H3>, <H4> </H4>, <H5> </H5>, <H6> </H6> теглардан фойдаланилади. 1 рақамли сарлавҳа энг йириги ҳисобланади. Энг кичиги эса 6 рақамли сарлавҳадир. Сарлавҳа тэги блок даражасидаги тэгдир, шунинг учун улар ёрдамида алоҳида матн сўзларининг ўлчамларини катталаштириш учун уларни белгилай олмайди. Сарлавҳа тэгларида фойдаланилаётганда сарлавҳадан олдин ва кейин бўш қатор колдирилади, шунинг учун матн боши тэги ва бошқа қаторга суруш керак булмайди. Сарлавҳа тэглари атрибутлари: ALIGNТэглари параметри қийматлари:LEFT, RIGHT, CENTER, JUSTIFY (ўзгартирилмаган бўлса LEFT).

Мисол:

<HTML>

<HEAD>

<TITLE> Сарлавҳа мисоллари </TITLE>

</HEAD>

<BODY>

<H1> Сарлавҳа ўлчами 1 </H1>

<H2> Сарлавҳа ўлчами 2 </H2>

<H3 ALIGN=CENTER> Сарлавҳа ўлчами 3 </H3>

<H4 ALIGN=RIGHT> Сарлавҳа ўлчами 4 </H4>

<H5> Сарлавҳа ўлчами 5 </H5>

<H6> Сарлавҳа ўлчами 6 </H6>

Бу ерда хужжатнинг асосий матни

</BODY> </HTML>

<HR> тэги - горизонтал чизик. Саҳифанинг у ёки бу қисми тугалланганида визуал ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. Бу тэг ёпишни талаб қилмайди. Қатордан олдин ва кейин автоматик равишда бўш қатор қолдирилади.

<HR> тэги атрибутлари вазифаси:

ALIGN - LEFT, RIGHT, CENTER (ўзгартирилмаган х.)

WIDTH - чизик узунлиги фоиз кўрсаткичида ёки пикселда белгиланади.

SIZE - -чизик қалинлиги пикселларда ўрнатилади.

NOSHADE - -чизикнинг рельефлилигини олиб ташлаш.

COLOR -- чизик ранги ўрнатилади.

Масалан:

```
<HTML>
```

```
<HEAD>
```

```
<TITLE> горизонтал чизик </TITLE>
```

```
</HEAD>
```

```
<BODY>
```

```
<P> Горизонтал чизик устига жойлаштирилган матн </P>
```

```
<HR ALIGN=CENTER WIDTH=70% NOSHADE>
```

```
<P> Кейин матннинг ўзи киритилади
```

```
</BODY>
```

```
</HTML>
```

<PRE> тэги олдиндан форматлаштирилган матннинг қўлланилишидир. Анъанавий усулда, бошқа қаторга суриш белгилари ёрдамида бажарилган форматланган матнни киритиш учун, керакли бўш жой миқдори, табуляция рамзлари ва бошқалар учун махсус <PRE> тэг контейнери мўлжалланган. <PRE> тэги билан белгиланган матн оддий матн муҳарририда қандай кўринишга эга бўлса, худди шундай шаклда акс этади. Акс эттириш учун хар доим бир хил кенгликдаги шрифт қўлланилади. Бу тэг жадвални белгиловчи махсус тэглари ишлатмасдан қурулган жадвалларда қўлланилади. Яна бир қўлланиш ҳолати катта блокларни чиқаришдир.

Мисол:

```
<HTML>
```

```
<HEAD>
```

```
<TITLE> форматланган матн </TITLE>
```

```
</HEAD>
```

```
<BODY>
```

```
<H3> Сонлар жадвали </H3>
```

```
<PRE>
```

```
0.5138707
```

```
0.1757256
```

```
0.3086337
```

```
0.858954
```

```
0.3896298
```

```
0.2777221
```

```
0.8229621
```

```
0.1519211
```

```
0.6254769
```

```
</PRE>
```

```
</BODY>
```

```
</HTML>
```

<PRE> тэгининг атрибути:

WIDTH - атрибут қиймати пиксел, ёки фоизларда берилиши мумкин ва форматланган матннинг максимал қатор узунлигини кўрсатади.

<BLOCKQUOTE> тэги асосий матндан цитаталарни ажратиб кўрсатиш учун қўлланилади. Бу тэг контейнер бўлиб, турли хил тэглarning форматларини аниқлайди.

<BLOCKQUOTE> тэги ёрдамида белгиланган матн акс этиш жараёнида асосий матндан бўш қаторлар билан ажратилади ва ўнг томонга кичик силжиш билан киритилади.

Мисол:

```
<HTML><HEAD>
```

```
<TITLE>Бошқа қаторга суришдан фойдаланишни цитаталаш блоки </TITLE></HEAD>
```

```
<BODY>
```

```
<P>
```

```
<I>
```

```
<B> Мисли чавандознинг </I> </B>қўлёзма вариантыда айтилганки,
```

```
<BLOCKQUOTE>
```

Керакли иш билан шуғулланмоқ, яхши хулқлилик ва одоблилик - инсон зийнатидир - деди устоз

```
<P ALIGN=RIGHT> Ривоят </P>
```

```
</BLOCKQUOTE>
```

```
</BODY>
```

```
</HTML>
```

<ADDRESS> тэги ҳужжат муаллифини идентификация қилиш ва муаллиф манзилини кўрсатиш учун қўлланилади. Одатда бу тэг ҳужжатнинг бошида ёки охирида жойлаштирилади. Бу тэгда тез-тез ҳужжат яратилган ва сўнгги маротаба янгиланган санаси кўрсатилади.

<ADDRESS> тэги контейнер ҳисобланади.

Мисол:

```
<HTML><HEAD> <TITLE> манзил блоки </TITLE></HEAD>
```

```
<BODY>
```

```
<P> мулоқот учун маълумот </P>
```

```
<ADDRESS> <P>Jukka Korpela, m.s. (Math) <BR> Helsinki University of Technology  
Computing Centre <BR>FIN – 02150 Espoo <BR> FINLAND</P> <P> Telephone  
International + 35894514319 </P>
```

```
<P> Electronic Mail: HYPERLINK "mailto:J.Korpela@hut.fi" ,J.Korpela@hut.fi </P>
```

```
</ADDRESS>
```

```
</BODY>
```

```
</HTML>.
```

<! - - ... - - > ҳужжатга шархлаш (коментарий) киритиш тэглари Шархлар қаторларнинг ихтиёрий сонидан ташкил топиши мумкин. Ва <!-- тэги билан бошланиб, --> тэги билан тугаши лозим. Тэг ичига киритилганларнинг барчаси саҳифани текшириш чоғида ишламайди. Одатда шархлар шахсий фойдаланиш учун мўлжалланган кузатишлар учун муаллиф томонидан ишлатилади. Шархларни ёзиш учун яна бир тэг-контейнер мавжуд бўлиб, у ҳам бўлса <COMMENT> дир.

Такрорлаш учун саволлар

1. HTML ҳужжатнинг умумий тузиши нимадан иборат?
2. Қандай форматлаш тегларини биласиз?
3. Коментарийлардан фойдаланишни изоҳланг.

4-маъруза. HTML да формалар, фреймлар ва объектлар

Режа:

1. HTML-формалар
2. Фреймлар
3. Фреймлар орасидаги ўзаро таъсир

Калит сўзлар: формалар (<FORM>), фрейм (<FRAME>), объектлар, <INPUT>, <SELECT>,<TEXTAREA>

HTML-формалар

Формалар WWW да фойдаланувчи томонидан киритилаётган маълумотларни тартибга солиш мақсадида қўлланилган. Форма элементлари тўлдирилиб бўлгач улардаги маълумотлар сервердаги маълумотларни қайта ишловчи дастурга юборилади. Кўп сонли жўнатилаётган маълумотлар жунатиш тугмаси босилгандан сўнг серверда жойлашган Common Gateway Interface (CGI) ёрдамида қайта ишланади. Шу тарика фойдаланувчи Internet орқали Web-сервер билан биргаликда ишлайди.

Форманинг берилиши —FORM элементи

FORM элементи ҳужжатни маълум бир *формага* солади ва *форма* элементлари тэглари ни бошқа тэглardan ажратиб туради. <FORM> бир нечта <INPUT> тэглари кетма кетлигидан ташкил топади. Улар <FORM> ва </FORM> тэглари орасига жойлаштирилади. *Формада* усулдан (method), *формага* киритилган маълумотларни қайта ишлаш учун ҳолатлар (action) мавжуд. Усул (GET ёки POST) формага киритилган маълумотлар қай тарзда серверга жўнатилиш усулини белгиласа, ҳолат эса сервердаги қайси дастурга юборилиш URI (Uniform Resource Identifier) адресини ифодалайди.

```
<FORM METHOD=post
```

```
ACTION=mailto:yourname@your.email.address>
```

Форманинг бошқарув элементлари —<INPUT> теги

Ушбу тэг *форманинг* қайси нуқтасига маълумот киритилишини белгилайди. У фойдаланувчи томонидан киритилаётган маълумотларни формага келтиради. Булар матн киритиш майдони, рўйхатлар, расмлар ёки тугмалар бўлиши мумкин. Майдон тип `TYPE` атрибути ёрдамида аниқланади.

TYPE=text атрибути

Агар фойдаланувчи унча катта бўлмаган матн киритса (бир ёки бир нечта сатр), <INPUT> тэгидан фойдаланади ва `TYPE` атрибутига `text` қиймати ўзлаштирилади. Стандарт ҳолат учун бу қийматни бериш муҳим эмас. Бундан ташқари *майдонни* номлаш ва унга мурожаат қилиш учун `NAME` атрибути ҳам берилади.

```
Сизнинг исмингиз <INPUT NAME=Name SIZE=35>
```

Фойдаланиш мумкин бўлган яна учта қўшимча атрибутлар мавжуд. Биринчиси `MAXLENGTH` деб аталади, у фойдаланувчи киритаётган матн майдони максимум узунлигини белгилайди. Стандарт бўйича бу қиймат чегараланмаган. Иккинчи атрибут `SIZE` ҳисобланади, у эса матн майдонини кўриниб турувчи қисмини белгилайди. Стандарт бўйича унинг қиймати браузерга боғлиқ бўлади. Агар `MAXLENGTH` қиймати `SIZE` қийматидан катта бўлса, браузер маълумотни ойнага мослаштиради. Сўнга қўшимча атрибут матн майдонини бошланғич қийматини белгиловчи `VALUE` дир.

TYPE=checkbox атрибути

HTML *формада* мустақил белгилагич (байроқча) дан фойдаланиш учун <INPUT> тэгининг атрибутига `TYPE=checkbox` ни ўзлаштириш керак. Формага боғлиқ

равишда фойдаланувчи бир ёки бир нечта белгилагичларни белгилаши мумкин. Агар `<INPUT>` тэги атрибути билан CHECKBOX қиймати қўлланилса, у билан бирга NAME ва VALUE атрибутлари ҳам қўлланилиши керак. NAME атрибути ушбу маълумот киритиш объектининг номини ифодалайди. VALUE атрибутида ушбу *майдон*нинг қиймати кўрсатилади.

```
<BR>Россия<INPUT NAME="Давлат" TYPE=checkbox  
VALUE="Россия">
```

```
Страны СНГ<INPUT NAME="Давлат" TYPE=checkbox  
VALUE="СНГ">
```

Баъзи ҳолларда ушбу майдон белгиланган ҳолда қўлланилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда `<INPUT>` тэгида CHECKED атрибути қўлланилиши керак.

TYPE=radio атрибути

Баъзан бир нечта қийматлар орасидан бирини танлашга тўғри келади. Бундай ҳолларда формада `<INPUT>` тэги билан бирга TYPE=radio атрибути қўлланилади. Агар `<INPUT>` тэги атрибути билан ушбу қиймати қўлланилса, у билан бирга NAME ва VALUE атрибутлари ҳам қўлланилиши керак. NAME атрибути ушбу маълумот киритиш объектининг (*тугма*) номини ифодалайди. VALUE атрибутида ушбу *майдон*нинг қиймати кўрсатилади..

```
<BR>Эркак жинси <INPUT NAME="Жинс" TYPE=radio  
VALUE="Эркак">
```

```
Аёл жинси <INPUT NAME="Жинс" TYPE=radio  
VALUE="Аёл">
```

TYPE=image атрибути

Форманинг таркибига қараб баъзан унда жойлашган расмнинг устига сичқончани босиш билан ундаги маълумотларни жўнатишга тўғри келиб қолади. Бунинг учун `<INPUT>` тэги TYPE=image атрибути билан қўлланилади. Фойдаланувчи расм устига сичқонча курсорини босса, айнан шу ердаги экран координаталарини браузер сақлаб қолади. Сўнг формага киритилган маълумотларни “қайта ишлайди”. Агар `<INPUT>` тэги image атрибути билан қўлланилса, у билан бирга NAME ва SRC атрибутлари ҳам қўлланилиши керак. NAME майдоннинг номини белгилайди. SRC атрибути эса расм жойлашган манбанинг URI манзилини беради. ALIGN атрибути қўшимча ҳисобланади ва у ҳам баъзан `` теги билан қўлланилади.

```
<BR>Нуктани танланг <INPUT TYPE=image NAME=point  
SRC=image.gif>
```

TYPE=password атрибути

Агар *формада* пароллардан фойдаланиш керак бўлиб қолса, TYPE атрибути қийматига password (TYPE=password) ни ўзлаштирилади. Ушбу типдан фойдаланиш киритилаётган маълумотни ошкор бўлмаган ҳолда кўрсатишни таъмин этади. Шу сабаб, киритилган маълумот очик канал орқали жўнатилади ва ушбу маълумот тутиб олиниши мумкин.

```
<BR>Номингиз<INPUT NAME=login>Парол  
<INPUT TYPE=password NAME="Сўз">
```

TYPE=reset атрибути

Базан фойдаланувчи *формани* тўлдириш вақтида, уларни бошдан тўлдиришга тўғри келади. Ушбу ҳолда Reset тугмаси мавжуд бўлиб, бу тугманинг босилиши формани дастлабки, кириш ҳолатиги олиб келади (формани “тозалайди”). Reset иугмасини ташкил қилиш учун `<INPUT>` тэги атрибутига TYPE=reset ўзлаштирилади. Агар *формада* reset атрибути қўлланилса, `<INPUT>` тэгига VALUE атрибутини қўшимча қилиш мумкин. Ушбу атрибут тугмадаги ёзувни ифодалайди.

<INPUT TYPE=reset VALUE="Формани тозалаш ">

TYPE=submit атрибути

HTML *форма* да фойдаланувчи маълумот киритиш жараёнини якунлаш жараёни мавжуд. Бунинг учун <INPUT> тэгининг атрибутига TYPE=submit қиймат ўзлаштирилади. Агар *формада* <INPUT> тэги submit атрибути билан қўлланилса, унга қўшимча равишда иккита атрибутдан фойдаланиш мумкин: NAME ва VALUE. NAME атрибути *майдоннинг* номини ифодалайди. VALUE атрибути — Submit тугмаси матнини кўрсатади.

<INPUT TYPE=submit
VALUE="Хабарни жўнатиш ">

TYPE=hidden атрибути

Яширин *майдон*. INPUT тэгини TYPE=hidden атрибути билан қўлланилиши фойдаланувчига маълум бўлмаган NAME ва VALUE атрибутларидаги қийматларни жўнатишга имкон беради.

<TEXTAREA> – кўп сатрли матн киритишни ташкил этиш тэги

Баъзан *формада* кўп сатрли матнларни киритиш талаб этилади. Бунинг учун <TEXTAREA> тэги ёрдамида бир неча сатрдан иборат бўлган матн майдони ташкил этиш мумкин. Ушбу тэг учта атрибут билан ишлатилади: COLS, NAME ва ROWS.

Атрибут COLS

Майдоннинг устунлари (белгилар сони) сонини белгилайди.

Атрибут NAME

Майдоннинг номини белгилайди.

Атрибут ROWS

Майдоннинг кўринувчи сатрлари сонини белгилайди.

<TEXTAREA NAME=мавзу COLS=38 ROWS=3>
</TEXTAREA>

<SELECT>- формада рўйхатдан фойдаланиш тэги

Агарда *форма* мукамал бўлса, гоҳида унда ҳаракатланувчи рўйхат ҳам қўлланилади. Бунинг учун *SELECT* тэгидан фойдаланилади. Рўйхат бўлимларини аниқлаш учун <OPTION> тэгидан фойдаланилади. <SELECT> тэги муҳим бўлмаган учта атрибутни қўллаб қувватлайди: MULTIPLE, NAME ва SIZE.

MULTIPLE атрибути

Бир вақтнинг ўзида бир неча вариантни танлаш имконини беради.

NAME атрибути

Объект номини ифодалайди.

SIZE атрибути

Рўйхатни кўринувчи сатрлари сонини ифодалайди. SIZE > 1 бўлган ҳолда браузер оддий рўйхатни кўрсатади.

Формада <OPTION> теги фақат <SELECT> тэглари орасида қўлланилади. Бу тэглр қўшимча иккита атрибутни қўллаб қувватлайди: SELECTED ва VALUE.

SELECTED атрибути

Дастлаки ҳолатда ушбу элемент танланган эканлигини билдиради.

VALUE атрибути

Рўйхатга ўзлаштирилиши мумкин бўлган қийматни ифодалайди.

```
<BR>Танлаш
```

```
<SELECT NAME="Танлаш">
```

```
<OPTION>Вариант 1
```

```
<OPTION>Вариант 2
```

```
<OPTION VALUE="Вариант 3">Вариант 3
```

```
<OPTION SELECTED>Вариант 4
```

```
</SELECT>
```

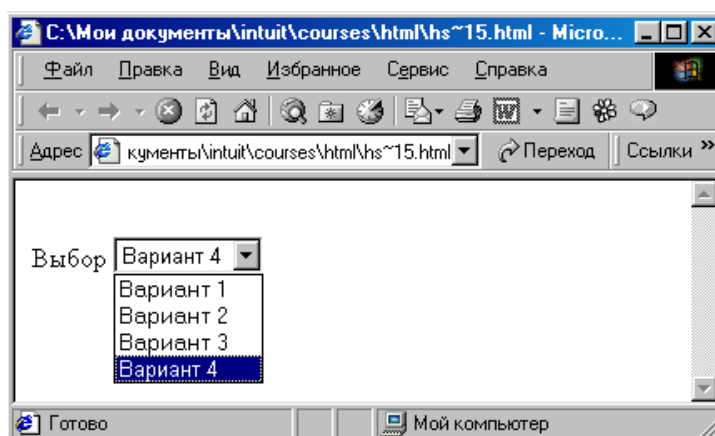

Рис. 6.1. Выпадающее меню

Фреймлар

Фреймлар барузери кузатув ойнасини ёнма-ён жойлашган бир неча тўғри бурчакли соҳаларга бўлиш имконини беради. Мазкур бўлаклардан ҳар бирига алоҳида HTML-файл, яъни бошқалардан мустақил равишда кўздан кечирилувчи файлларни юклаш мумкин. Зарурият туғулганда фреймлар орасида ўзаро боғлиқликни ташкил этиш мумкин. Ўзаро боғлиқлик ташкил этилганда фреймлардан бирида ссылка танланса, бошқа фрейм ойнасида керакли ҳужжатнинг юкланишига олиб келади.

Гарчи HTML-ҳужжатларда фойдаланувчига ахборот акс этирилишининг турли усуллари ҳавола этилсада, ахборотни ифодалашнинг фрейм тизими ҳам ўзининг афзалликларига эга. Қуйидаги холларда айнан фрейм тизими қўл келади:

- Бир соҳада ишлаётганда бошқа бир соҳага ҳужжатларни юклаш орқали бошқаришни ташкил этиш зарурати туғулганда;
- Экраннинг бошқа ҳудудларида нима бўлишидан қатъий назар экранда доимо кўришиб туриши керак бўлган ахборотни кўздан кечириш дарчасининг маълум қисмига жойлаштириш лозим бўлганда;
- Дарчанинг ҳар бири мустақил равишда кўриб чиқилиши мумкин бўлган ёнма-ён бир неча соҳаларида жойлаштириш қўлай бўлган ахборотни тақдим этиш зарурати туғулганда.

Фреймлар тизимини тасвирлаш учун <FRAMESET>, <FRAME> ёки <NOFRAME> тэгларидан фойдаланилади.

<FRAMESET> тэги фреймларни белгилайди.

Фреймлардан ташкил топган Web-саҳифалар <BODY> бўлинмасига эга бўлиши мумкин эмас.

<FRAMESET> ва </FRAMESET> контейнерлари ҳар бир фреймни белгилаш блокини ўраб туради. Бундай контейнернинг ичида фақат <FRAME> тэглари ёки киритилган <FRAMESET> тэглари мавжуд бўлади.

<FRAMESET> тэгининг атрибутлари:

ROWS,
COLS.

Ушбу параметрлар қийматлари пикселларда, фоизларда ёки нисбий бирликларда берилиши мумкин. Қатор ёки устунлар сони мос рўйхатдаги қийматлар сони билан аниқланади. Масалан:

<FRAMESET ROWS = “100, 240, 140”> - учта фреймдан иборат тўпلامни белгилайди. Қийматлар пикселларда берилган. Биринчи фрейм 100 пиксел, иккинчиси 240 пиксел ва ниҳоят сўнгги фрейм 140 пиксел баландликка эга.

<FRAMESET ROWS = “25%, 50%, 25%”> -

экраннынг мақбул баландлигидан юқори қаторнинг қиймати 25 фоиз, ўрта қаторники 50 фоиз, қуйи қаторники 25 фоиз эканлигини билдиради.

<FRAMESET COLS = “*, 2*, 3*”> - қийматлар нисбий бирликларда. “Юлдузча” – “*” фазони пропорционал тақсимлаш учун ишлатилади. Хар бир юлдузча бутуннинг бир қисмини билдиради. Ҳисоблаб топиш учун юлдузчалар олдидаги сонларни қўшиш ва хосил бўлган сондан касрнинг махражи сифатида фойдаланилади. Юқоридаги мисолда биринчи устун дарча умумий кенглигининг 1/6, иккинчи устун 2/6, учинчи устун 3/6 қисмини эгаллайди.

<FRAMESET COLS = “100, 25%, *, 2*”>.

<FRAME> тэги алоҳида файлларни белгилайди, бу тэг <FRAMESET> ва </FRAMESET> тэглари жуфтлигининг ичида жойлашиши лозим. Масалан:

<FRAMESET ROWS = “*, 2*”>

<FRAME>

</FRAME>

</FRAMESET>

<FRAMESET> тэги берилганида қанча алоҳида фреймлар белгиланган бўлса, шунча фрейм тэглари ёзиш лозим.

<FRAME> тэги атрибутлари:

SRC

NAME

MARGINWIDTH

MARGINHEIGHT

SCROLLING

NORESIZE

FRAMEBORDER=YES/NO (Фақат IE лар учун)

SRC атрибути бошидан бошлаб мазкур фреймга юкланувчи ҳужжатнинг URL-манзилини белгилайди. Одатда бундай манзил сифатида асосий ҳужжат қайси каталогда бўлса, уша ерда жойлашган HTML-файлнинг номидан фойдаланилади. Масалан:

<FRAMESET SRC=“sample.html”>

Зеро, фреймни тасвирлашда берилган HTML-файл тўлиқ HTML-ҳужжат бўлиши керак, яъни у HTML, HEAD, BODY ва бошқаларга эга бўлиши лозим. Агар фреймдан тасвирни акс эттиришда фойдаланилса, унда:

<FRAME SRC=“http://www.bhv.ru/exampl.gif”>

NAME параметри берилган фреймга ссылка сифатида ишлатиш мумкин бўлган фреймнинг номини белгилайди. Масалан:

<FRAME SRC=“sample.html” NAME=“frame1”>

frame1 деб номланган ушбу фреймга ссылка қилиниши мумкин. Масалан:

frame1 фреймига other.html файлини юклаш учун шу ерга сичқонча курсори босилади.

MARGINWIDTH ва MARGINHEIGHT атрибути фрейм хошия(чегара) кенглигини белгилайди.

Атрибутлар қийматлари пикселларда берилади.

Масалан:

```
<FRAME MARGINWIDTH = "5" MARGINHEIGHT = "7">
```

Бу ерда фрейм юкори ва пастда 5 пиксел, ўнг ва чап томонларидан эса 7 пиксел чегарага эга. Ишлатилиши мумкин бўлган энг кичик қиймат 1 пикселдир.

SCROLLING атрибутидан **прокрутка** йўлакларини акс эттиришни бошқаришда фойдаланилади. Унинг синтаксиси

```
<FRAME SCROLLING= "YES/ NO/ AVTO"> кўринишга эга.
```

NORESIZE атрибути фойдаланувчи томонидан фрейм ўлчами ўзгартирилишининг олдини олишда ишлатилади. Масалан:

```
<FRAME NORESIZE>.
```

Табиийки NORESIZE атрибутининг битта фреймга нисбатан қўлланилиши бошқа фреймлар ўлчами ўзгартирилишининг ҳам олди олинишига сабаб бўлади.

Гарчи фреймлар тизими HTML 4.0да стандарт билан мустахкамланган бўлсада, <NOFRAMES> тэги фреймларни қўллаб-қувватламайдиган браузерлар ёрдамида кўздан кечиришда асқотади. Демак, фреймларга боғланмаган браузерлар учун <NOFRAMES>ва </NOFRAMES> тэглари жуфтлигидан фойдаланилади. Масалан:

```
<NOFRAMES> бутун HTML-хужжат</NOFRAMES>
```

Мазкур тэглар орасига жойлаштирилган барча маълумотлар фреймларни қўллаб-қувватлаш имкониятига эга бўлмаган браузерлар ёрдамида акс эттирилади. Фреймларга боғланган браузерлар эса <NOFRAMES> ва </NOFRAMES> орасидаги барча ахборотга боғлиқ эмас. Юқорида келтирилган параметрлар ишлатилган мисолларни кўриб чиқамиз.

Фреймлар орасидаги ўзаро таъсир

Фреймлар билан ишлаётганда фойдаланувчи учун қўлай бўлган хужжат юклаш схемасини яратиш мумкин. Фреймлар орасидаги ўзаро алоқа хужжатларни бошқа фреймдаги буйруқлар ёрдамида айнан танланган фреймга юклаш имконини беришидадир. Бу мақсадда <A> тэгининг TARGET атрибутидан фойдаланилади. TARGET атрибути ушбу ссылка кўрсатаётган хужжат юкланувчи фрейм ёки браузер ойнаси номини белгилайди. Ўзгартирилмаган ҳолда ушбу параметр йўқ бўлганда хужжат жорий фрейм ёки ойнада юкланади. Фрейм номи сифатида мавжуд дарча ёки фрейм номи берилиши ёки бўлмаса янги ойна очиш учун янги ном берилиши мумкин. 4 та захирадаги номлар бор. Улар: _blank, _self, _top, _parent. Булардан ташқари “_” белгиси билан бошланувчи хар қандай номдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас.

TARGET=“_blank” – хужжатнинг янги ойнага юкланишини таъминлайди. Бу ойна номга эга бўлмаслиги туфайли унга бошқа хужжатни юклашнинг иложи бўлмайди.

TARGET=“_self” дан фойдаланилганда хужжат жорий фреймга юкланади.

TARGET=“_top” хужжатнинг бутун дарчага юкланишига сабаб бўлади.

TARGET=“_parent” хужжатнинг жорий фреймнинг фрейм-ота-онаси томонидан эгалланган соҳасига юкланишига олиб келади.

Таркиби “А” фреймига юкланган frame_a.html файлининг биттагина test.html файлига TARGET параметрининг турли қийматларига эга 6 та ссылкаси мавжуд.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Формани вазифасини изохлаб беринг?
2. Фреймлар қандай ишлайди?
3. Хужжатда линкни фреймга боғлашни тушунтиринг?
4. Объект нима ва қанақа объектларни биласиз?

5-маъруза. Клиент томонида дастурлаш. JavaScript ни HTML-хужжатларга жойлаштириш

Режа:

1. Клиент томони (соҳаси) да дастурлаш. JavaScript га кириш
2. JavaScript нинг объектли модели тушунчаси
3. JavaScript нинг URL-схемаси
4. Синфлар иерархияси

Калит сўзлар: Клиент томонда дастурлаш, JavaScript тили

Клиент томони (соҳаси) да дастурлаш. JavaScript га кириш.

Web, гиперматнли тизим сифатида икки хил нуқтаи назар билан қараш мумкин. Биринчидан, гиперматнли ўтишларни (ссылкалар - ANCHOR контейнери), матнларни кўрсатувчи ҳисобланади. Иккинчидан, саҳифада мавжуд бўлган бир қатор объектлар билан ишловчи тизим сифатида.

Web саҳифани генерация қилиш жараёнида "клиент-сервер " архитектураси билан боғлиқ равишда дилеммалар ҳосил бўлади. Саҳифалар клиент томонида ҳам сервер томонидаги каби генерация қилинади. 1995 йилда Netscape компанияси мутахассислари клиент томонидаги саҳифаларни генерация қилиш учун махсус дастурлаш тили яратишди ва уни JavaScript деб номдашди.

Шундай қилиб, JavaScript – клиент томонидаги гиперматнли Web саҳифанинг сценарийларини бошқарувчи тилдир. Аниқроқ айтадиган бўлсак, JavaScript – бу фақатгина клиент томонидаги дастурлаш тили эмас. JavaScript нинг аждоди Liveware - Netscape сервери томонидаги восита ҳисобланади. Шундай қилиб, JavaScript кўпроқ клиент томонидаги сценарийларни ташкил этувчи тил сифатида оммавийлашган.

JavaScript нинг асосий ғояси HTML саҳифаларни кўриш вақтида HTML тэг ва контейнерларнинг атрибутлари қийматларини ва хусусиятларини ўзгартиришдан иборат. Шу сабаб саҳифани қайта юклаш амалга ошмайди.

Амалиётда буни биз, саҳифа фонининг рангини ёки хужжатдаги расм хусусиятларини ўзгартиришда, янги ойна очиш ёки огоҳлантириш бериш жараёнларида яққол кузатишимиз мумкин.

"JavaScript" номи Netscape нинг ўзигагина тегишлидир. Шунга ўхшаш Microsoft томонидан ишлаб чиқилган тилнинг расмий номи Jscript деб аталади. JavaScript нинг бир қатор версиялари JScript нинг версиялари билан биргаликда ишлайди (қисман аммо тўлиқ эмас), яъни JavaScript тили JScript тилининг қисм тўплами ҳисобланади.

JavaScript тили ECMA (European Computer Manufacturers Association – Европа компьютер ишлаб чиқариш ассоциацияси) томонидан стандартлаштирилган. Ушбу стандартлар ECMA-262 ва ISO-16262 номларини келтириб чиқарди. Бу стандартлар JavaScript 1.1 га мош тушувчи ECMAScript тилини тақдим этади. Таъкидлаш керакки, бугунги кунда JavaScript нинг барча турлари ҳам ECMA стандартига мос тушавермайди.

JavaScript нинг объектли модели тушунчаси

Клиент томонидаги саҳифани яратишни бошқаришда хужжатнинг объектли механизидан фойдаланилган. Бунда ҳар бир HTML-контейнер-бу объект ҳисобланади ва куйидаги учликни ташкил этади:

- хусусиятлар
- усуллар
- холатлар

Объектли модел саҳифалар ва браузерлар ўртасидаги боғланишсифатида кўриниши мумкин. Объектли модел – бу HTML код орқали берилган элементларни объект, усул, хусусият ва ҳолатлар кўринишида таниш ва улар билан ишлаш демакдир. У ёрдамида биз браузерга ва фойдаланувчига мурожаат қилишимиз, хабарлар юборишимиз мумкин. Браузер бизнинг буйруқралимизни бажаради ва экранда саҳифанинг керакли қисмларини ўзгартиради.

Объектлар бир хил типли хусусиятлар, усуллар ва ҳолатлар тўпламини бир хил типли объектлар синфларида бирлаштиради. Объектларнинг ўзлари фақат хужжатни браузер ёрдамида юклашда ёки дастурнинг натижаси сифатида намоён бўлади. Ушбу ҳолатни доимо ёдда тутиш керак.

Хусусият

Кўпгина HTML-контейнерларда атрибутлар мавжуд. Масалан, якор контейнерида `<A ...>...` HREF атрибути мавжуд. Ушбу атрибут уни гипер мурожаатга айлантиради:

```
<A HREF=intuit.htm>intuit</A>
```

Агар `<A ...>...` якор контейнерини объект сифатида кўрадиган бўлсак, HREF атрибути "якор" объектини хусусияти ҳисобланади:

```
document.links[0].href="intuit.htm";
```

Барча атрибутлар қийматларини ҳам ўзгартириб бўлавермайди. Масалан график расимларнинг ўлчамлари дастлабки берилган қиймати асосида аниқланади, яъни уларни ўзгартириб бўлмайди. Кетма кет келган барча расимлар қийматлари ўзининг дастлабки қийматигача масштабланиши мумкин. Microsoft Internet Explorer да расим ўлчамлари ўзгартирилиши мумкин.

Умумийлик учун расм хусусиятлари JavaScript да HTML-разметкада мавжуд бўлмаган объектларга бўлинади. Масалан, восита сифатида Navigator деб номланувчи объектни, ёки JavaScript даги энг асосий объектлардан – браузер ойнаси объектини олишимиз мумкин.

Усуллар

JavaScript атамаларида объект усуллари унинг хусусиятларини ўзгартирувчи функцияларни англатади. Масалан, "документ" объектида `open()`, `write()`, `close()` усуллар мавжуд. Ушбу усуллар мавжуд хужжатнинг қайта ишлаш ёки таркибини ўзгартириш учун хизмат қилади. Оддий мисол келтирамиз:

```
function hello()
{ id=window.open("", "example", "width=400, height=150");
id.focus(); id.document.open();
id.document.write("<H1>Салом!</H1>");
id.document.write("<HR><FORM>");
id.document.write("<INPUT TYPE=button VALUE='Ойнани ёпиш '");
id.document.write("<onClick='window.opener.focus();window.close();>");
id.document.close();
}
```

Ушбу мисолда `open()` усули хужжатга ёзиш оқимини очади, `write()` усули ушбу ёзишни амалга оширади, `close()` усули хужжатга ёзиш оқимини ёпади. Буларнинг барчаси оддий файлга ёзган каби амалга ошади. Агар ойнада ҳолат сатри мавжуд бўлса (одатда

хужжатнинг юкланиш даражаси берилди), хужжатга ёзиш жараёни тугалланмаган бўлса, хужжат юкланиш вақтида унда тўғри тўртбурчак шаклидаги ёзув давом этаётганлигини ифодаловчи белги “кўринади”.

Ҳолат

Усуллар ва хусусиятлардан ташқари объектларни ҳолатлар билан ҳам характерлаш мумкин. Шахсан, JavaScript да дастурлашда ушбу ҳолатларни қайта ишловчи воситалар мавжуд. Намириер, button типидаги объект билан (INPUT контейнери билан button - "Тугма") click ҳолати амалга ошириши мумкин, яъни фойдаланувчи тугмани босиши мумкин. Бунинг учун INPUT контейнери атрибути click ҳолатни - onClick ҳолатига кенгайтирган. Ушбу атрибут қиймати сифатида HTML хужжат муаллифи томонидан JavaScript да тузилган ҳолатни қайта ишловчи дастур кўрсатилади:

```
<INPUT TYPE=button VALUE="Нажать" onClick="window.alert('Марҳамат, яна бир бор босинг');">
```

Ҳолатларни қайта ишлаш жараёнлари уларнинг ҳолатлари билан боғлиқ контейнерларда кўрсатилади. Масалан, BODY контейнери бутун хужжатнинг хусусиятини аниқлайди, шунинг учун бутун хужжатни ёпишни қайта ишловчи ҳолат onLoad атрибутининг қиймати сифатида BODY контейнери ичида берилди.

Изоҳ. Қатъий айтиши мумкинки, ҳар бир браузер, Internet Explorer, Netscape Navigator ёки Opera да бўлганидек, ўзининг объектли моделига эга. Турли браузерлар объектли моделлари (ҳатто биттасининг турли версиялари) бир биридан фарқланади, лекин мантиқий таркиби бир ҳилда бўлади.

Кодни HTML-саҳифага жойлаштириш

Дастурлашни энди бошловчилар учун доимо бир савол мавжуд бўлади: "Дастурни қандай жиҳозлаш ва уни қандай бажариш?". Ушбу саволга жавоб бериб кўрамиз, аммо бунда JavaScript-коднинг барча хусусият ва катталиклари ҳақида унутмаслик керак.

Биринчидан, JavaScript-кодни браузерда бажариш. Браузерда JavaScript интерпретатор ўрнатилган. Умуман олганда JavaScript ни қўллашда тўртта функционал усулдан фойдаланиш мумкин:

- гиперматнли мурожаат (URL схема);
- ҳолатни қайта ишловчи (handler);
- подстановка (entity) (Microsoft Internet Explorer нинг 5.X ва юқори версияларида мавжуд);
- вставка (SCRIPT контейнери).

JavaScript бўйича қўлланмаларда JavaScript ни қўлланилиши SCRIPT контейнери орқали берилди. Аммо дастурлаш нуқтаиназари бўйича бу тўла тўғри эмас, ушбу тартиб қуйидаги саволга жавоб бермайди: JavaScript-код бошқарувни қандай қўлга киритади? Яъни JavaScript да ёзилган ва HTML хужжатга жойлаштирилган дастур қандай бажарилади.

HTML хужжат муаллифининг малакаси ва билим даражасига қараб JavaScript нинг бир нечта усулларида фойдаланиши мумкин.

JavaScript нинг URL-схемаси

URL (Uniform Resource Locator) схемаси – бу Web-технологиянинг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Web да ҳар бир ахборот ресурси ўзининг уникал URL

ига эга. URL А контейнернинг HREF атрибутида, IMG контейнернинг SRC атрибутида, FORM контейнерининг ACTION атрибутида ва бошқаларда берилади. Барча URL мулоқот протоколи турига қараб турли қисмларга бўлинади, масалан, FTP-архивга боғланиш учун ftp схема қўлланилади, Gopher-архивга боғланиш учун - gopher схемадан фойдаланилади, электрон почтани жўнатиш учун - smtp схемадан фойдаланилади. Схема тури URL нинг биринчи компонентаси орқали аниқланади: <http://intuit.ru/directory/page.html>

Ушбу ҳолда URL http – билан бошланади ва рухсат схемасини (http схема).

Гиперматнли тизимли дастурлаш тилининг асосий вазифаси гиперматнли ўтишларни дастурлашдир. Бу шуни англатадики, у ёки бу гиперматнли ссилканинг босилиши гиперматнли ўтишни амалга оширувчи дастурни ишга тушуради. Web-технологияда шунга ўхшаш стандарт дастурлар саҳифани юклаш дастурлари ҳисобланади. JavaScript шу стандарт дастурларни фойдаланувчи дастурига айлантиради. HTTP протокол бўйича стандарт ўтишлардан фарқланиш мақсадида JavaScript да алоҳида URL схема жорий этилган:

```
<A HREF="JavaScript:JavaScript_код">...</A>
```

```
<IMG SRC="JavaScript:JavaScript_код">
```

Ушбу ҳолда "JavaScript_код" матни JavaScript даги гипермуружаат босилганда қайта ишлаш дастури ҳисобланади ва кейинги ҳолда расимни юклаш чоғида қўлланилиши келтирилган.

Масалан, Внимание!!! номли гиперматнли ссилка босилганда огоҳлантириш ойнасининг очилиши куйидагича амалга оширилади: (очиш)

```
<A HREF="JavaScript:alert('Внимание!!!');"> Внимание!!!</A>
```


submit типдаги тугмани босиш орқали формадаги матн объекти тўлдирилиши куйидагича амалга оширилади:

```
<FORM NAME=f METHOD=post ACTION="JavaScript:window.document.f.i.VALUE='Сиз Click тугмасини босдингиз';void(0);">
```

```
<TABLE BORDER=0>
```

```
<TR>
```

```
<TD><INPUT NAME=i></TD>
```

```
<TD><INPUT TYPE=submit VALUE=Click></TD>
```

```
<TD><INPUT TYPE=reset VALUE=Reset></TD>
```

```
</TABLE>
```

```
</FORM>
```

URL да мураккаб дастурларни жойлаштириш ва функцияларни чақириш мумкин. Шуни унутмаслик керакки JavaScript нинг бу схемаси барча браузерларда ҳам ишлайвермайди, Netscape Navigator типдаги ва Internet Explorer нинг тўртинчи версиясидан бошлаб ишлайди.

Ҳолатларни қайта ишловчилар

Ҳолатни қайта ишловчи типидпги (handler) дастурлар, шу ҳолатга алоқадор контейнер атрибутида берилади. Масалан, тугма босилган вақтда click ҳолати амалга ошади:

```
<FORM><INPUT TYPE=button VALUE="Тугма" onClick="window.alert('intuit');">
</FORM>
```

Подстановкалар

Подстановкалар (entity) Web-саҳифада жуда кам учрайди. Шунга қарамай у HTML-саҳифани браузер томонида генерация қилиш қулай восита ҳисобланади. Подстановкалар HTML-контейнер атрибутининг қиймати сифатида фойдаланилади. Масалан, стандарт ҳолат бўйича форма объектлари маълумотларини жўнатиш учун адрес сифатида жорий саҳифа URL адреси кўрсатилади:

```
<SCRIPT>
function l()
{
str = window.location.href;
return(str.length);
}
</SCRIPT>
<FORM><INPUT VALUE="& {window.location.href};" SIZE="& {l};">
</FORM>
<SCRIPT>
<!--Бу изоҳ ...JavaScript-код...// -->
</SCRIPT>
<BODY>
Хужжат танаси
</BODY>
</HTML>
```

Биламизки, хужжатнинг сарлавҳа қисмидаги матнлар браузер ойнасида кўринмайди. Шунинг учун бу қисимга хужжат танасида чакирилувчи ва ишлатилувчи ўзгарувчилар ва функциялар жойлаштирилади. Бу соҳада Netscape Navigator браузерини Internet Explorer га қараганда бироз қатъийроқ. Агар хужжат танасидаги функция сарлавҳа қисмида эълон қилинмаган бўлса, ушбу функция аниқланмаганлиги ҳақида хабар беради.

Функцияларни жойлаштириш ва фойдаланишга **мисол** кўрамир:

```
<HTML>
<HEAD>
<SCRIPT>
function time_scroll()
{
d = new Date();
window.status = d.getHours()+":"+d.getMinutes()+":"+d.getSeconds();
setTimeout('time_scroll();',500);
}
</SCRIPT>
</HEAD>
<BODY onLoad=time_scroll()>
<CENTER>
<H1>Ҳолат сатридаги соат </H1>
```

Internet Explorer 4.0 да подстановкалар ишламайди, шу боис улардан фойдаланишда эҳтиёт бўлиш керак. Бунда аввало браузер турини билиш талаб этилади.

Ўрнатиш (SCRIPT контейнери-интерпретаторни мажбурий чакириш)

SCRIPT контейнери – бу подстановка усулининг ривожланган варианты ҳисобланади. Жумладан, SCRIPT одатда Server Side Includes, яъни сервер томонидаги

хужжатларни генерация қилувчи ҳам деб аталади. Интерпретатор SCRIPT теглари орасидаги барча қисимни генерация қилади ва шундан сўнг яна HTML қисимга қайтади.

SCRIPT контейнери иккита асосий функцияни бажаради:

- HTML-хужжатга кодни жойлаштириш;
- HTML-разметкаларни браузер томонида шартли генерациялаш.

Биринчи функцияси ўзгарувчилар ва функцияларни жойлаштириш учун қўлланилади. Иккинчиси - бу хужжатни юклаш ёки қайта юклаш вақтида JavaScript код натижасини жойлаштиришдир.

HTML-хужжатга кодни жойлаштириш

Шахсан, бу ерда асосий хилма хиллик йўқ. Код сарлавҳа контейнери HEAD орасига ҳам, BODY контейнери орасига ҳам жойлаштирилиши мумкин. Сарлавҳа қисмида қўлланилишини кўриб ўтамыз.

Сарлавҳа қисмида код SCRIPT контейнери орасига жойлаштирилади:

```
<HTML>
<HEAD>
<SCRIPT>
function time_scroll()
{
d = new Date();
window.status = d.getHours()+":"+d.getMinutes()+":"+d.getSeconds();
setTimeout('time_scroll();',500);
}
</SCRIPT>
</HEAD>
<BODY onLoad=time_scroll()>
<CENTER>
<H1>Ҳолат сатридаги соат </H1>
<FORM>
<INPUT TYPE=button VALUE="Ойнани ёпиш " onClick=window.close()>
</FORM>
</CENTER>
</BODY>
</HTML>
```

Ушбу мисолда биз хужжат сарлавҳасида time_scroll() функциясини яратдик ва унга BODY (onLoad=time_scroll()) контейнерининг load ҳолатида мурожаат қилдик.

Қуйидаги функцияни яратиш ва чақириш орқали алоҳида ойна яратиш мумкин:

```
function sel()
{
id = window.open("", "example", "width=500,height=200,status,menu");
id.focus();
id.document.open();
id.document.write("<HTML><HEAD>");
id.document.write("<BODY>");
id.document.write("<CENTER>");
id.document.write("<H1>Change text into child window.</H1>");
id.document.write("<FORM NAME=f>");
```

```

id.document.write("<INPUT TYPE=text NAME=t SIZE=20 MAXLENGTH=20 VALUE='This
is the test'>");
id.document.write("<INPUT TYPE=button VALUE='Close the window'
onClick=window.close()></FORM>");
id.document.write("</CENTER>");
id.document.write("</BODY></HTML>");
id.document.close();
}
<INPUT TYPE=button VALUE="Ҳолат сатрини ўзгартириш"
onClick="id.defaultStatus='Салом'; id.focus();">

```

Синфлар иерархияси

Объектга-мўлжалланган дастурлаш тили объектлар дарахтидан ташкил топади. JavaScript да бу иерархик дарахт Window объектидан бошланади, яъни ҳар бир объект у ёки бу ойнада ёзилади. Ихтиёрий объектга ёки объект хусусиятига мурожаат қилиш учун ундан юқорида турганг объект орқали мурожаат қилиш керак бўлади:

Умуман айтганда, JavaScript классик объектли тил ҳисобланмайди (уни содалаштирилган объектли тил ҳам дейиш мумкин). Унда меросийлик ва наслдорлик мавжуд эмас. Дастурчи function оператори ёрдамида ўзининг класини, синфини объектини яратиши мумкин, аммо уларни яратишда одатда стандарт объектлардан ҳам фойдаланади. Бу шуни англатадики, JavaScript-дастурнинг амал қилиш соҳаси жорий саҳифа чегарасидан чиқиб кетмайди.

Баъзан JavaScript нинг турли объектларида бир ҳил номли хусусиятлар бўлади. Бу ҳолда дастурчи қайси объект хусусиятига мурожаат қилаётганини аниқ кўрсатиши керак. Масалан, Window ва Document ларда location хусусияти мавжуд. Фақат, Window учун бу Location синфи объекти, Document – URL да кўрсатилиб юкланаётган ҳужжатни адресини ифодалайди.

Таъкидлаш керакки, кўпгина объектларда объект хусусиятларини оддий қийматга ўзгартирувчи стандарт усуллар мавжуд бўлади. Масалан, стандарт ҳолда барча объектлар учун белгиларни сатрга айлантирувчи усул мавжуд: toString().

Такрорлаш учун саволлар

1. Клиент томонда дастурлаш деганда нимани тушунаси?
2. JavaScript тили объекти нима ва қанақа объектларни биласиз?
3. JavaScript тили функциясини HTML ҳужжатда эълон қилинг.
4. JavaScript тили синфлари иерархиясини нима?

6-маъруза. JavaScript да маълумотлар типлари, ўзгарувчилар

Режа:

1. JavaScript да ўзгарувчилар
2. JavaScript да маълумотлар типи
3. JavaScript тили операторлари
4. JavaScript тилида функция

Калит сўзлар: ўзгарувчилар, маълумотлар типи, операторлар, функция

JavaScript да ўзгарувчилар

JavaScript тилида ўзгарувчиларни ишлатиш мумкин ва уларни номлари билан адреслаш мумкин. Ўзгарувчилар глобалли ва локалли бўлиши мумкин. Глобалли ўзгарувчилар сценарийнинг хоҳлаган жойида рухсати бўлиши мумкин. Локалли ўзгарувчиларнинг ҳаракати эса эълон қилинган ўзгарувчилар ичидаги функциялар билан чегараланган. Basic дастурлаш тили сингари JavaScript сценарийсини яратаётган вақтда аввалдан эълон қилинмаган ўзгарувчиларни ишлатиш мумкин.

Ўзгарувчилар эълони

JavaScript да ҳамма ўзгарувчилар var калит сўзи орқали эълон қилинади ва қуйидагича кўрсатилган:

```
var MyHelloMsg;
```

Ўзгарувчи типи ўзлаштириладиган қачонки, унга бирор бир қиймат ўзлаштирилса, қуйида аввалдан эълон қилинмаган матнли қатор ўзгарувчига ёзилмоқда:

```
MyMsg = "Салом!";
```

MyMsg ўзгарувчи номи ўзлаштирилгандан сўнг рухсат берилади.

Ўзгарувчи номини танлаганда, қуйидаги оддий ёидаларни ушлаб ёйиш керак:

Ўзгарувчи номи ҳарфлардан ёки "_", "\$" белгилардан бошланиш керак ва фақат ҳарфлардан, сонлардан ва "_", "\$" белгилардан иборат бўлиши керак;

Ўзгарувчилар номи JavaScript нинг захираланган калит сўзлари билан мос келмаслиги керак.

Қуйида JavaScript нинг захираланган калит сўзлар келтирилган:

break	case	catch	class	continue	const
debugger	default	delete	do	else	enum
export	extends	false	finally	for	function
if	import	in	new	null	return
super	switch	this	throw	true	try
typeof	var	void	while	with	

Бу сўзлар орасида JavaScript тилида ва унинг ривожланишида ўзлаштириш режалаштирилмоқда.

Ўзгарувчининг қийматини ўзлаштириш

"=" ўзлаштириш оператори ёрдамида ўзгарувчилар қиймати ўзлаштирилади. Мисол қилиб қуйидаги ўзгарувчи келтирилган ва унда матнли қатор ёзилган:

```
var MyHelloMsg;
```

```
MyHelloMsg = "Hello, world!";
```

MyHelloMsg сонли ўзгарувчини дастурнинг хохлаган жойида ўзлаштириш мумкин, мисол учун:

```
MyHelloMsg = 4;
```

Бу оператор бажарилгандан сўнг ўзгарувчи типи ўзгаради, шунингдек интерпретация жараёнида браузер ҳеч қандай огохлантирувчи хабарларни юбормайди.

Ўзгарувчини махсус null қиймати орқали ўзлаштириш мумкин:

```
MyHelloMsg = null;
```

Бундай ўзлаштириш ҳеч қандай типда ўзгарувчини белгиламайди.

JavaScript да маълумотлар типи

JavaScript тилида бир нечта маълумотлар типи мавжуж. Булар сонлар, матнли қаторлар, мантикий маълумотлар, объектлар, аниқланмаган типли маълумотлар, ҳамда махсус тип null.

Сонлар

JavaScript тили ҳар хил форматдаги сонларни ишлатишга руҳсат беради, булар бутун сонлар, сузувчи нуқтали ўнли форматдаги сонлар ва илмий нотация сонлар. Бутун сонлар 8, 10, 16 асосида берилиши мумкин. мисол учун:

25 10 асосидаги бутун сон

0137 8 асосидаги бутун сон

0xFF 16 асосидаги бутун сон

386.7 Сузувчи ўнли нуқтали сон

25e5

или 25E5 Илмий нотациядаги сон, 2500000 га тенг.

Айрим ҳолларда "сон бўлмаган" арифметик функциялар келиб чиқиши мумки. JavaScript да айтилганидек NaN (Not a Number). "Сон бўлмаган" – бу ҳеч қандай сонга лойик бўлмаган махсус қиймат. Бу сонлар устида операция бажарилаётган вақтда, ва натижа сон кўринишида тақдим этилмаган ҳолларда пайдо бўлади. "Сон бўлмаган" қийматга тўғри келишини isNaN функцияси ёрдамида текшириш мумкин.

Матнли қатор

Матнли қатор – бу бир ёки қўштирноқ кетма кетлик белгиси, мисол учун:

```
"Hello, world!"
```

""

"12345"

'Бу матнли қатор'

"" қатори –бўшдир. Қуйидаги 2 та ўзлаштириш эквивалент эмаслигини аниқлаймиз:

```
MyStr=""
```

```
MyStr1=null
```

Биринчи холда MyStr ўзгарувчисиди матнли қатор сақланмоқда (бўш бўлса ҳам), иккинчисиди эса ҳеч нарса.

Мантиқий маълумотлар

Мантиқий маълумотлар фақат 2 та қийматни, яъни True ва False ни ўз ичига олади. Бу қийматлар 0 ва 1 сонлар билан боғлиқ эмас. Бу қийматларнинг асосий образи солиштириш операцияси бажарилаётган вақтга қаратилган, ҳамда шартли операциялар ишлатилганда ҳам.

Аниқланмаган типли маълумотлар

Агар ўзгарувчи эълон қилинган бўлса, аммо унга ҳали қиймат ўзлаштирилмаган бўлса, у холда у аниқланмаган типга бўлади. Мисол учун қуйидаги қаторда аниқланмаган типга эга бўлган MyVariable ўзгарувчиси эълон қилинган: ***var MyVariable;***

Агарда бу ўзгарувчини null қиймати билан ўзгартирсак, у холда ўзгарувчи типни ўзгаради ва null қийматга эга бўлган ўзгарувчига айланади: ***MyVariable = null;***

Маълумотлар типини ўзгартiriш

Агарда ифодаларда ҳар хил типли ўзгарувчилар учраб қолса, JavaScript интерпретатори автоматик холда сонли маълумотларни матнли қаторларга ўзгартiriши мумкин. Тескари айлантiriшни (қаторни-сонга) махсус функциялар ёрдамида, яъни parseInt ва parseFloat функциялари ёрдамида ўзгартiriш мумкин. Буни қуйидаги мисол орқали кўриш мумкин:

Мисол

```
<HTML>
<HEAD>
<TITLE>Type conversion sample</TITLE>
</HEAD>
<BODY>
<H1>Type conversion sample</H1>
<TABLE>
<SCRIPT LANGUAGE="JavaScript">
var MyTextBuf = "";
MyTextBuf = 4 + " - тўрт сони" + "<BR>";
MyBuf2 = (parseInt("2") + 2) + "&nbsp; - тўрт сони" + "<BR>";
document.write(MyTextBuf + MyBuf2);
</SCRIPT>
</TABLE>
</BODY>
</HTML>
```

Бу ерда биз *MyTextBuf* ўзгарувчисини эълон қилдик ва уни бўш қатор билан инициализация қилдик. Қуйида биз бу қаторда 4 сонни суммасини ва 2 та матнли қаторни ўзлаштирдик.

```
MyTextBuf = 4 + " – тўрт сони" + "<BR>";
```

Бу ифода ҳисобланаётган вақтда 4 қиймат автоматик ҳолда матнли қаторга ўзгаради. Кейинги йиғинди HTML хужжатларида ишлатиладиган ` ` ажралмайдиган пробел белгисига аҳамият бериш лозим. Агарда уни оддий пробелга алмаштирсак, қатор конкатенациясидан кейин бу пробел йўқолади. Кейинги қаторда `parseInt` функцияси ёрдамида матнли қатор “2” сонли қаторга ўзгаради, натижада 2 сони қўшилади, ундан кейин хар иккала матнли қаторларда конкатенация бажарилади:

```
MyBuf2 = (parseInt("2")+2)+" – тўрт сони"+ "<BR>";
```

Натижада `MyBuf2` ўзгарувчиси `MyTextBuf` ўзгарувчиси каби қаторга эга бўлади.

JavaScript тили операторлари

Унар оператори

Унар оператори белгининг ўзгариши учун тўлдириш операциясини бажаришда, инкрементда ҳамда декрементда ишлатилади:

- тескари ҳолатда белгининг ўзгариши
- ! Қушимча. Мантикий ўзгарувчиларнинг қийматини реверсированиа қилиш учун ишлатилади.
- ++ Ўзгарувчи қийматини ошириш. Ўзгарувчи префикси ёки унинг суффикси бўлиб қўлланиши мумкин.
- Ўзгарувчи қийматини камайтириш. Ўзгарувчи префикси ёки унинг суффикси бўлиб қўлланиши мумкин.

Унар операторини ишлатишга доир мисоллар:

```
i=0; // i тенг 0 даги ўзгарувчининг бошланғич қиймати
i++; // i тенг 1 даги қиймат
--i; // i тенг 0 даги қиймати
var j=3; // j тенг 3 даги ўзгарувчининг қиймати
i = -j; // i тенг -3 даги ўзгарувчининг қиймати
var fYes = true; // fYes тенг true даги ўзгарувчининг қиймати
testFlag(!fYes); // testFlag функциясига false қиймати узатилмоқда
```

Бинар оператори

Бинар оператори 2 та операндни бирлаштиради. JavaScript тилида бинар операторлари айириш, бўлиш, қўшиш, кўпайтириш ҳамда бўлинмани қолдиғини ҳисоблаш учун ишлатилади (кўрилади):

- Айириш
- + Қўшиш
- * Кўпайтириш
- / Бўлиш
- % Бўлинмани қолдиғини ҳисоблаш

Бу операторлар C тилида ишлатилганидек JavaScript да ҳам худди шундай ишлатилади, мисол учун:

```
i=0; // i тенг 0 даги ўзгарувчининг қиймати
i = i + 1; // i тенг 1 даги қиймат
var j=9; // j тенг 9 даги ўзгарувчининг қиймати
i = j / 2; // i тенг 4 даги ўзгарувчининг қиймати
k = j % 2; // i тенг 1 даги ўзгарувчининг қиймати
```

Алохида битлар билан ишлаш оператори

Сценарияларда шундай операторлар ишлатиладики, улар алохида битлар билан ишлаш операторлари хисобланади, улар қуйидагилар: И, ИЛИ, ИСКЛЮЧАЮЩЕЕ ИЛИ, НЕ:

```
& И
| ИЛИ
^ ИСКЛЮЧАЮЩЕЕ ИЛИ
~ НЕ
```

Силжувчи операторлари

JavaScript да силжиш операциясини бажариш учун 3 та оператор курилган:

```
>> Силжиш ўнг томонга
<< Силжиш чап томонга
>>> Бўшатиладиган разрядларни ноллар билан тўлдириб ўнгга силжиш
```

Мунособат операторлари

Мунособат операторлари ўзгарувчиларнинг қийматини солиштириш учун ишлатилади. Бу операторлар солиштириш натижаларига боғлиқлик true ёки false мантикий қийматларни қайтаради ва шартли операторларда асосий бўлиб ишлатилади. True қийматини қайтарадиган JavaScript тилининг мунособат операторлари кўрсатилган:

```
> Чап операнд ўнг операнддан катта
>= Чап операнд ўнг операнддан катта ёки тенг
< Чап операнд ўнг операнддан кичик
<= Чап операнд ўнг операнддан кичик ёки тенг
== Чап операнд ўнг операндга тенг
!= Чап операнд ўнг операндга тенг эмас
```

Мантикий операторлар

```
|| ИЛИ оператори. True қиймат қайтаради, қачонки операндлардан бири true бўлса.
&& И оператори. True қиймат қайтаради, қачонки икки операнд true бўлса
```

Ўзлаштириш оператори

Ўзлаштириш оператори ўзгарувчиларнинг қийматини ўзлаштириш учун ишлатилади. JavaScript тилида ва C дастурлаш тилидаги каби бу оператор бошқа операторлар билан комбинациясига рухсат этилади. Қуйида ўзлаштириш операторини бошқа операторлар билан комбинацияси берилган:

```
= Оддий ўзлаштириш
+= Сонли қийматни катталаштириш ёки қаторларни қўшилиши
-= Сонли қийматни кичиклаштириш
*= Кўпайтириш
/= Бўлиш
%= Бўлишдан қолган қолдиқни хисоблаш
```

>>= Ўннга силжиш
>>>= Бўшатиладиган разрядларни ноллар билан тўлдириб ўннга силжиш
<<<= Чапга силжиш
|= ИЛИ
&= И
^= ИСКЛЮЧАЮЩЕЕ ИЛИ

С тили билан таниш бўлмаганлар учун ўзлаштириш операторини бошқа операторлар билан биргаликда ишлатилиши қийинроқ ва ғайриоддий туйилиш мумкин, лекин аслида сценарийни осонлаштирадибошланғич текстни содалаштиради.

Масалан сонли ўзгарувчилар қийматини ошириш учун += оператори ишлатилади. Аввал бу вазифани ечимини += операторини ишлатмаган ҳолатда кўриб чиқамиз. Қуйида nCounter ўзгарувчиси эълон қилинди ва унга бошланғич 1 қиймати ўзлаштирилди, сўнг бу қиймат 5 га оширилди:

```
var nCounter = 1;  
nCounter = nCounter + 5;
```

Энди буни += оператори ёрдамида бажарамиз:

```
var nCounter = 1;  
nCounter += 5;
```

Қўришиб турибдики 2-усул 1-усулга нисбатан қисқа.

Ўзгарувчи қийматини 3 разрядга ўннга силжитиш учун >>= рператоридан фойдаланиш мумкин ва у қуйидаги матнда кўрсатилган:

```
nCounter >>= 3;
```

Натижа эса қуйидаги матнда кўрсатилганидек бўлади:

```
nCounter = nCounter >> 3;
```

JavaScript тилида функция

Бошланғич матн бўлагини функция кўринишида ёзиш мумкин ва уларни JavaScript сценарийсининг турли жойларидан мурожаат қилиш мумкин. Одатда функциялар HTML документини сарлавха бўлимида аниқланади. Функциялар чақирилишидан аввал эълон қилиниши керак ва барча функция эълони HTML документ сарлавхасида жойлаштирилган бўлиши керак.

Функциянинг умумий эълони қуйида келтирилган:

```
function имя([параметр 1] [,параметр 2] [...,параметр N])  
{ ...  
  Функция матни қаторлари  
  ...  
  [return қиймат]  
}
```

Барча параметрлар функцияга қийматига берилади. Шунинг учун функция унга параметр сифатида бериладиган ўзгарувчилар қийматини ўзгартира олмайди.

Return калит сўзи ёрдамида функция қиймати қайтарилди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўзгарувчилар нима ва уларни вазифаси?
2. Ўзгарувчи типини тушунтириб беринг?
3. Қандай JavaScript тили операторларини биласиз?
4. JavaScript тили функцияси нима ва унинг вазифаси?

7-майруза. JavaScript дастурларида жараёнларни бошқариш элементлари

Режа:

1. Шарт операторлари.
2. Бошқарув ўтказувчи операторлар
3. Цикллар.
4. switch оператори.

Калит сўзлар: шартли ва бошқарув ўтказувчи операторлар, цикл операторлари, switch оператори

Шарт операторлари

if оператори.

Бу оператор **JavaScript** дастурлаш тилидаги муҳим операторлардан биридир. У шартга боғлиқ равишда код фрагментини бажаришга мўлжалланган. *if* операторининг структурасини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1- вариант. if оператори синтаксиси:

```
if(шарт)
{
Амаллар кетма кетлиги
}
```

2- вариант. if оператори синтаксиси:

```
if(шарт)
{
Амаллар кетма кетлиги 1
}
else
{
Амаллар кетма кетлиги 2
}
```

Бу ерда **шарт** JavaScript тилидаги мантикий еки ихтиёрий шартдир. Агарда шарт мантикий типдаги узгарувчи булса, қиймати рост (True) бўлса, у ҳолда *Амаллар кетма кетлиги1* бажарилади. Акс ҳолда *Амаллар кетма кетлиги2* бажарилади.

Мисол. if шарт оператори

```
function checkData()
{
if (document.form1.threeChar.value.length==3)
{return true;
}
else
{ alert('3 ракамни киритинг');
return false;
}
}
```

else оператори

Биз юқорида фақат *if* операторининг асосий қисминигина кўрдик. Бу операторнинг бир нечта кенгайган шакли мавжуд. *else* оператори *if* операторида текширилаётган ифода нотўғри бўлган ҳолатдагина кенгайтиради ҳамда бу ҳолатда янги шартда бирор амал бажаради.

else оператори ёрдамида кенгайтирилган *if* операторининг структурасини қуйидагича ифодалаш мумкин:

```
if (шартли ифода) бажариладиган_блок1
```

```
else бажариладиган_блок2
```

Бу *if...else* конструкцияси қуйидагича интерпретация қилиниши мумкин: агар шарт бажарилса (яъни ифода=true), у ҳолда *бажариладиган_блок1* даги амаллар бажарилади, акс ҳолда *бажариладиган_блок2*даги амаллар бажарилади. *else* операторидан фойдаланиш мажбурий эмас.

elseif оператори.

if шарт операторининг яна бир кенгайган шакли – бу *elseif* операторининг қўлланилишидир. *elseif* – бу *else* ҳамда *if* операторларининг комбинациясидир. У худди *else* оператори каби *if* операторида шарт бажарилмаган ҳолда кенгайтиради. Бироқ *else* операторидан фарқи бир-бирига зид амалларни фақат агарда *elseif* шарт рост бўлгандагина бажаради. *else* ҳамда *elseif* операторлари ёрдамида кенгайтирилган *if* операторининг структурасини қуйидагича ифодалаш мумкин:

```
if (ифода1) бажариладиган_блок1
```

```
elseif (ифода2) бажариладиган_блок2
```

```
else бажариладиган_блокN
```

elseif операторлари битта *if*-блокида бир неча марта учраши мумкин. *elseif* тасдиғи фақат олдинда турган *if*-шартлари ҳамда *elseif*-шартлари False қийматни, берилган *elseif*-шарти эса True қийматни қайтаргандагина бажарилади.

Мисол. elseif оператори

```
function makeMinutes() {  
    var minstring="";  
    var now = new Date();  
    var min = Date.getMinutes();  
    if (min<10) {  
        minstring+=":0"+min;}  
    elseif(min>10){  
        minstring+=":"+min;}  
    return minstring;  
}
```

switch оператори.

Яна бир шартни текшириб турли амалларга боғлиқ равишда иш кўрсатадиган конструкция бу – *switch* операторидир. Бу операторни узбек тилига таржима қилинганда “йўналишни ўзгартиргич” маъносини беради ҳамда бу операторнинг вазифаси ҳам шунга ўхшашдир. Ўзгарувчини қандай қийматни қабул қилишига боғлиқ равишда у йўналишни ўзгартириб турли блоklarдаги амалларни бажаради. *switch* оператори *if...elseif...else* ёки *if* оператори мажмуига жуда ўхшаш бўлади. *switch* операторининг структурасини қуйидагича ифодалаш мумкин:

```

switch (ифода ёки ўзгарувчи){
case қиймат1:
    амаллар_блоки1
break;
case қиймат2:
    амаллар_блоки2
break;
...
default:
    амаллар_блоки_автоматик_тарзда
}

```

if операторидан фарқли томони бу ерда ифодалар мантиқий тип қабул қилмай, балки фақат *case* калит сўзидан кейинги қийматларни (*қиймат1*, *қиймат2* ва х.к.) таққослайди холос. Агар ифода қиймати қандайдир вариант билан устма-уст тушса, икки нуқтадан кейинги *break* операторигача бўлган *амаллар_блоки*даги амалларни бажаради. Агарда ифода қиймати берилган вариантлардан ҳеч бирига устма-уст тушмаса, *default* калит сўзидан кейинги автоматик тарзда бажариладиган блок (*амаллар_блоки_автоматик_тарзда*) бажарилади. *switch* операторидаги ифода фақат бир марта ҳисобланади, *elseif* операторида эса ҳар бир текширишда ҳисобланади, шунинг учун агарда ифода етарли даражада мураккаб бўлса, у ҳолда *switch* оператори тезроқ ишлайди.

Мисол. *switch* оператори:

```

function getName(){
var names = array("Name1"," Name2"," Name3");
var selected="";
switch (names[0]){
case "Name1": selected="Name1 is selected";
break;
case "Name2": selected="Name2 is selected";
break;
case "Name3": selected="Name3 is selected";
break;
default: selected="Default select"+$names[0];
}
return selected;
}

```

Юқоридаги мисолдан курииб турибдики, *getName()* функцияси ишга туширилганда, *names* массивидаги биринчи элемент текширилади. Бу ҳолда массив 1-элементи *Name1* булгани учун бизга *selected="Name1 is selected"*; қийматни кайтаради.

Мисол 2. *switch* оператори:

```

var change = prompt("Харакатни танланг:\n1 – Мошина сотиб олиш\n2 – Мошина сотиш \n3 – Мошина алмаштириш ");
switch (change) {
case "1": {
    document.write("Сиз мошина сотиб олишни хоҳлайсиз ");
    break;
}
case "2": {
    document.write("Сиз мошина сотишни хоҳлайсиз ");
    break;
}
case "3": {

```

```

    document.write("Сиз машина алмаштиришни хохлайсиз ");
    break;
}
default: {
    document.write("Сиз нотугри команда киритдингиз ");
    break;
}
}
}

```

switch операторининг констркуцияси учун худди *if* оператори каби альтернатив синтаксиси мавжуд. Бу ерда *switch* операторидаги очиладиган фигурали қавс икки нуқтага ўзгартирилади, ёпиладигани эса мос равишда *endswitch*; калит сўзига ўзгартирилади.

Цикллар

JavaScript тилида шартга боғлиқ равишда қайтариладиган амаллардан иборат бир нечта констркуциялар мавжуд. Бу *while*, *do..while*, *foreach* ҳамда *for* цикллардир. Уларни батафсил кўриб чиқамиз.

while

Структураси:

```
while (ифода) { бажариладиган_блок }
```

ёки

```
while (ифода): бажариладиган_блок endwhile;
```

while – бу оддий цикл. У ифода қиймати True (бу ерда худди *if* оператори каби ифода мантикий типга ўзлаштирилади) бўлгунича *бажариладиган_блок*даги буйруқларни бажаришга буюради. Ифода қиймати ҳар цикл бошланганда текшириб борилади, агарда унинг қиймати *бажариладиган_блок* бажарилиш жараёнида ўзгарган тақдирда ҳам итерация тугамагунча (яъни *бажариладиган_блок*даги барча буйруқлар бажарилмагунча) цикл тўтатилмайди.

Мисол 1. *while* оператори

```

i = 0
n = 0
while (i<5) {
    i ++;
    if (i == 3)
        continue n += i
}

```

Мисол 2. *while* оператори

```

n = 0;
x = 0;
while( n < 3 ) {
    n ++;
    x += n;
}

```

do... while

do..while цикли *while* циклга ўхшайди, аммо фарқли томони шундаки, ифоданинг ростлигига цикл бошида эмас, балки охирида текширилади. Қулай томони шундаки, *бажариладиган_блок do..while* цикли ичида ҳеч бўлмаганда бир марта бажарилади.

Структураси:

```
do { do..while цикли } while (ифода);
```

Мисол. *do..while* оператори

```
do {
  i+=1;
  document.write(i);
} while (i<5);
```

for

Бу JavaScript тили цикл операторларидан бири. Улар C дастурлаш тилидаги цикллар кабидир.

Структураси:

```
for (ифода1; ифода2; ифода3) { бажариладиган_блок }
```

ёки

```
for (ифода1; ифода2; ифода3): бажариладиган_блок endfor;
```

Бу ерда кўриниб турибдики шар учта ифодадан ташкил топади. Биринчи *ифода1* ифода цикл бошида шартсиз бажарилади. Ҳар бир итерациянинг бошланишида *ифода2* бажарилади. Агар у True қийматни қабул қилса, у ҳолда цикл ўз ишини давом эттиради ва *бажариладиган_блок*даги барча буйруқларни бажаради. Агар *ифода2* False қийматни қабул қилса, у ҳолда цикл тўхтатади. Ҳар бир итерация (яъни *бажариладиган_блок*даги барча буйруқларни бажарилишидан кейин) охирида *ифода3* бажарилади.

Ҳар бир 1-,2- ва 3-ифодалар бўш бўлиши мумкин. Агар *ифода2* бўш бўлса, бу циклни чексиз бажарилишини билдиради. Бу унчалик бефойда эмас, чунки циклни *break* оператори ёрдамида тўхтатса бўлади.

Мисол: Формада танланган элементлар сонини экранга чиқариш

```
<SCRIPT>
function howMany(selectObject) {
  var numberSelected=0;
  for (var i=0; i < selectObject.options.length; i++) {
    if (selectObject.options[i].selected==true)
      numberSelected++;
  }
  return numberSelected;
}
</SCRIPT>
<FORM NAME="selectForm">
<P><B>Choose some music types, then click the button below:</B>
<BR><SELECT NAME="musicTypes" MULTIPLE>
<OPTION SELECTED> R&B
<OPTION> Jazz
<OPTION> Blues
<OPTION> New Age
<OPTION> Classical
<OPTION> Opera
</SELECT>
<P><INPUT TYPE="button" VALUE="How many are selected?"
onClick="alert('Number of options selected:'+howMany(document.selectForm.
musicTypes))">
</FORM>
```

Агарда ушбу оператор ичидаги барча учала ифода ҳам тушириб қолдирилса, у ҳолда сўғатчик **var i** ўзгарувчини бошланғич қиймати берилмайди ва ҳар бир цикл охирида у ўзгармайди. Бу барча буйруқларни алоҳида буйруқлар кўринишида ёки циклдан аввал *бажариладиган_блок* ичида ёзса ҳам бўлади:

```

var i=0; // счѐтчикни бошланғич қийматини берамиз
for ( ; ; ){
    if (i>=10) break;
    // агар i катта ёки тенг 10 бўлса, у ҳолда цикл ишини тўхтатамиз.
    if (i % 2 == 0) print $i;
    // агар сон жуфт бўлса, уни экранга чиқарамиз.
    i++; // счѐтчик қийматини биттага оширамиз.
}

```

for цикли конструкциясидаги учинчи ифодада вергулдан кейин яна бир нечта оддий буйруқларни ҳам ёзса бўлади. Масалан, агар биз оддийгина барча сонларни экранга чиқармоқчи бўлсак, дастурни қуйидагича ёзса бўлади:

```

for (i=0; i<10; document.write(i), i++)
/* Агарда бажариладиган_блок буйруқлардан ташкил топмаган
ёки битта буйруқдан ташкил топган бўлса,
фигурали қавсга олинган қисмни
ташлаб кетса бўлади.*/

```

Бошқарув ўтказувчи операторлар

Баъзида цикл ёки унинг алоҳида итерация ишини тезда тўхтатишга тўғри келади. Бунинг учун *break* ҳамда *continue* операторлари керак бўлади.

Break

Break оператори мавжуд циклни амалга оширишни тугаллайди, *for*, *while*, *do while* ёки *switch break* структурани бошқарувчи, цикл ёки шартни текширишни тугаллаш кераклигини билдирувчи, унинг таркибига кирувчи рақамли аргумент билан қўлланилади.

Мисол. Break оператори

```

for (i = 0; i < a.length; i++) {
    if (a[i] = theValue)
        break;
}

```

Ушбу скриптда *a* массив элементи *theValue* узгарувчи қийматига тенг булганда цикл тухтатилади.

continue

Баъзан цикл ишини бутунлай тўхтатиш лозим бўлмайди, фақатгина унинг янги итерациясини бошлаш керак. *Continue* оператори исталган циклни амалга ошириш блокдан кейинги инструкцияларни ўтказиб юбориш ва янги доира билан амалга оширишни давом эттириш имконини беради. *continue* ни унинг таркибида бошқарилувчи конструкциялар ишини якунлаш кераклигини кўрсатувчи рақамли аргумент тарзида ишлатиш мумкин.

Олдинги параграфда берилган мисолдаги *break* операторини *continue* га алмаштирамиз. Бундан ташқари тўрт цикли микдорини камайтирамиз.

Мисол:

```

i = 0;
n = 0;
while (i < 5) {
    i++;
}

```



```
if (i == 3)
    continue;
n += i;
}
```

Бу скриптда агарда i узгарувчи $i=3$ кийматга эга булса, у холда $n=(1,3,7,12)$ кийматларга эга булади.

Мисол 2.

```
checkiandj :
while (i<4) {
    document.write(i + "<BR>");
    i+=1;
    checkj :
    while (j>4) {
        document.write(j + "<BR>");
        j-=1;
        if ((j%2)==0)
            continue checkj;
        document.write(j + " is odd.<BR>");
    }
    document.write("i = " + i + "<br>");
    document.write("j = " + j + "<br>");
}
```

Ушбу циклда агарда `continue` оператори топилса, `checkj` цикли тухтатилади ва `checkj` нинг кейинги циклига утилади. Хар сафар `continue` топилганда `checkj` итерацияни бошидан бошлайди, токи унинг шарти `false` булмагунича. `checkj` шарти `false` булганда, `checkiandj` нинг колган операторлари бажарилади ва бу цикл хам `checkiandj` шарти `false` булгунига кадар давом этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Шартли операторлар ишлаши ва вазифасини тушунтириб беринг.
2. Бошқарув ўтказувчи операторлар нима?
3. Қанақа цикл операторларини биласиз ва улар қандай ишлайди?
4. `switch` оператори ишлаш принципи.

8-маъруза. Функция ва усуллар тушунчаси. Объектлар ва катталиклар. JavaScript да хужжатнинг объект модели. Хусусиятлар ва усуллар

Режа:

1. JavaScript да функциялар
2. Global класи
3. Math класи
4. Date класи
5. JavaScript да объектлар

Калит сўзлар: JavaScript тили функцияси, Global, Math, Date синфлари, объектлар

JavaScript сценарийли тили объектга-мўлжалланган тилдир. JavaScript объектлари хусусиятлар ва усуллар тўпламини ифодалайди. Объект хусусияти – бу, объектга боғлиқ бўлган маълумотлардир, усуллар эса - объект маълумотларини қайта ишловчи функциялардир. JavaScript сценарийда хусусиятларни адреслаш уларнинг номлари билан ёки уларнинг номерлари билан амалга ошиши мумкин. Кейинги вариант бўйича, ҳар бир хусусият массивнинг бир элементи сифатида олинади ва улар ўзларининг уникал номерларига эга бўладилар.

JavaScript тилида C ва Java дастурлаш тилларидаги каби процедура ва функциялар мавжуд бўлиб, улар қуйидагича эълон қилинади:

- function калит сўзи;
- функция номи;
- вергул ва кавс билан ажратилган аргументлар рўйхати;
- фигурали кавс ичига олинган функция танаси.

```
function myFunction(arg1, arg2, ...)  
{  
...  
Операторлар кетма-кетлиги  
...  
}
```

Бу ерда myFunction – функция номи, arg1, arg2 – параметрлар.

Мисол:

```
function Factorial(n) {  
  if((n<0)||((round(n)!=n)) {  
    alert("Factorial функцияси ушбу аргументда аниқланмади "+n);  
    return NaN;  
  } else {  
    result=(n*Factorial(n-1));  
    return result;  
  } }
```

Функцияда return калит сўзи орқали қиймат қайтарилмаслиги ҳам мумкин.

Мисол:

```
function Greeting(s) {  
  document.write("Hello,"+s+"!");  
  return ;  
}
```

Функцияни чақириш аниқ параметрлар билан чақирилади:

Мисол:

Factorial(3); - бу функция натижаси 6 га тенг,

Greeting("world"); - бу функция экранга "Hello, world!" стрини чиқаради.

Ҳар бир функция, масалан, **myFunction** функцияси myFunction номли объект хисобланади, агарда аргументлар arguments номи билан берилса, унга мурожаат қуйидагича:

myFunction.arguments[i], бу ерда **i** — аргумента номери (рақамлаш 0 дан бошланади).

Функция эълонида аниқ параметрлар формал параметрларга тенг еки кўп сонда бўлиши лозим. Бунда функция ишга туширилганда жунатилаётган аргументлар миқдори myFunction.arguments.length майдони ёрдамида аниқланади ва ушбу майдондаги қийматни қайта ўзлаштиришни динамик ўзгартириш мумкин.

Мисол:

Экранга HTML форматидаги рўёхатни чиқариш.

Бу ерда (ListType) нинг биринчи аргументи тартибланмаган рўйхат учун "о" еки "О", тартибланмаган рўйхат учун "u" еки "U" булиши мумкин.

```
function myList(ListType)
{
  document.write("<" + ListType + "L");
  for(var i=1; i < myList.arguments.length; i=i+1) {
    document.write("<LI>" + myList.arguments[i]);
  }
  document.write("</" + ListType + "L>");
}
```

HTML ҳужжатида функцияга мурожаат қуйидагича:

```
<script>
myList("о", "матн", 2, "3")
</script>
```

Натижа:

матн
2
3

Global класи

Ушбу класс JavaScript нинг функционал қисми бўлиб, бу класс бир объектда бир нечта усул ва хоссаларни бирлаштириш вазифасини бажаради. Усулга мурожаат қилинганда объект кўрсатилмайди, аниқроғи бу усул конструкторга эга бўлмайди. Бундай хосса ва усулларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

Хосса	Мазмуни
Nan	NaN (Not A Number)
Infinity	Number.POSITIVE_INFINITY қийматни ўз ичига олади

Усул	Мазмуни
escape	Қаторни барча платформаларга мос ҳолда тасвирлаш
eval	JavaScript тили функцияси еки усулларини узатиш
isFinite	Аргументнинг охириги рақамлилигини аниқлаш
isNaN	Аргументнинг рақам ёки рақам эмаслигини аниқлаш
parseFloat	Қаторни кўчиб юрувчи нуқтали сон кўринишида тасвирлаш
parseInt	Қаторни бутун сонга айлантириш
unescape	Escape функцияси натижасини қайтариш

eval(s) функцияси - s қаторни JavaScript операторлари кетма-кетлиги кўринишида тасвирлаш.

getClass(Jobj) функцияси – JavaScript типдаги аргумент учун JavaScript объектини қайтаради.

Мисол:

```
var myJavaRClass=new java.awt.Rectangle()  
var myJavaRClass=getClass(myJavaRect)  
getClass() Java-методи билан адаштирманг:  
var myJavaRObject=myJavaRect.getClass()
```

- бу java.awt.Rectangle класининг Java тилидаги реализация ҳолати.

isNaN(x) функцияси – x “Not a Number”, яъни сон эмаслигини текшириш.

parseFloat(s) функцияси – Float типдаги s рақамни аниқлаш. Агар сон топилмаса у ҳолда NaN (“Not a Number”) қиймати қайтарилади.

parseInt(s) – Integer типи учун юқоридаги ҳолат.

eval(s) функцияси

eval(s) функцияси – JavaScript нинг ички функцияси ҳисобланади. Ушбу функция бир ёки бир нечта JavaScript операторларидан иборат бўлган s сатрни аргумент томонидан узатилган кодни бажаради. Бунда s сатридаги операторлар нуқтали вергул ёрдамида ажратилади. Бу функция нафақат операторни бажариш, балки бирор амалларни ҳисоблаш имконини ҳам беради. Бунда у кодда келтирилган амал ҳисобининг охириги қийматини қайтаради.

isNaN(x) функцияси

Бу функция x аргументнинг “сон эмас” лигини текширади. Натижа NaN қийматга эга эмаслигини, яъни мумкин булмаган сон (масалан, нолни нолга бўлиш натижаси) ни текширади. Ушбу функция JavaScript да литерал кўринишда NaN қийматни бериш мумкин эмаслиги учун муҳимдир. Бундан ташқари parseFloat(s) ва parseInt(s) функциялар натижаларини текшириш (мумкин бўлган сон эканлигини) ва арифметик хатолар мавжудлиги, масалан, нол сонига бўлиш мавжудлигини текширади.

parseFloat(s) функцияси

s сатрини синтактик анализ қилиш ва дастлаб рақамни қайтариш (сатрни рақамна айлантиради). parseFloat(s) да s сатрида рухсат этилмаган рақам элементлари (масалан, белгилар, рақам, ўнли вергуллар, даража кўрсаткичи ва ҳоказо) мавжуд булса анализ тўхтатилади ва қиймат қайтарилади. Агарда s сатрда сон билан бошланмаса, у ҳолда parseFloat(s) функция NaN қийматни қайтаради.

parseInt(s) функцияси

Бу функция сатрни бутун сонга айлантиради. parseInt(s) функциядаги s сатрда ҳисоблаш тизимида кўрсатилмаган қийматларга эга бўлганда синтактик анализ тўхтатилади ва қиймат қайтарилади. Одатда, parseFloat ва parseInt функциялар s сатр сон билан бошланмаганда NaN қиймат қайтаради.

parseInt(s,n) ҳолатида n асос ихсoblаниб, агарда n=10 бўлса, parseInt(s) функция сатрдаги 10 лик санок системасидаги сонларни текширади. n=8 бўлса, 8 лик санок тизимидаги сонлар мавжудлигини (бунда n 0 дан 7 гача бўлган сонлар қийматига эга бўлиши мумкин). n=16 бўлса, 16 лик санок тизимидаги сонлар мавжудлигини (бунда 0 дан 9 гача бўлган сонлар ва A дан F гача бўлган ҳарфлар қийматига эга бўлинади). Агарда n=0 бўлса ёки қиймат берилмаса, у ҳолда parseInt(s) функция сатрнинг ўзидан асосни аниқлайди. Бу ҳолатда агарда сатр 0x билан бошланса, унда функция сатрнинг қолган қисмини 16 лик санок тизимидаги сон сифатида анализ қилади, агарда сатр 0 дан бошланса, сатр 8 лик санок тизимидаги қиймат сифатида анализ қилинади.

Math классси

Math – константалар ва методлардан иборат классдир. Улар объект учун одатдагидек муружаат қилинади:

Math.константа

Math.функция(i..)

Math классни константалари

E – e сони (натурал лагориџм асосли)
LN10 — 10 ли натурал лагориџм (ln10 сони)
LN2 — 2 ли натурал лагориџм (ln2 сони)
LOG10E — 10 асосли e лагориџм (log10e сони)
LOG2E — 2 асосли e лагориџм (log2e сони)
PI — p константаси ("пи" сони)
SQRT1_2 — 2 нинг тескари квадрат илдиџи ($1/\sqrt{2}$)
SQRT2 — 2 нинг квадрат илдиџи ($\sqrt{2}$)

Math классни методлари

abs(x) (x-сон еки иџода) – абсолют қийматни ҳисоблаш;
acos(x) (x бу ерда [-1.0;1.0] радиан интервалдаги сон еки иџода) – арккосинусни ҳисоблаш. Қайтариладиган қиймат 0 дан p радиан оралиџида бўлади.
asin(x) (x бу ерда [-1.0;1.0] радиан интервалдаги сон еки иџода) – арксинусни ҳисоблаш. Қайтариладиган қиймат $-p/2$ дан $p/2$ радиан оралиџида бўлади.
atan (x) (x – сон еки иџода) – арктангенсни радианларда ҳисоблаш. Қайтариладиган қиймат $-p/2$ дан $p/2$ радиан оралиџида бўлади.
atan2(x,y)(x,y — тўғри бурчакли кордината системаси кордината нуқталари) – қутб кординатасида (x,y) нуқталар бурчагини ҳисоблайди. Қиймати 0 дан 2p радиан оралиџида бўлади.
ceil(x) (x — сон ёки сонли иџода) – сонни бутун сонга йўналтирилган ҳолда яхлитлаш. Манџий сонлар 0 сони йўналишига қараб яхлитланади.
cos(x) (x – радиандаги бурчак) – косинусни ҳисоблаш, қайтариладиган қиймат -1.0 дан 1.0 радиан оралиџида бўлади.
sin(x) (x – радиандаги бурчак) – косинусни ҳисоблаш, қайтариладиган қиймат -1.0 дан 1.0 радиан оралиџида бўлади.
Exp(x) (x — сон ёки сонли иџода) — e экспонентсини ҳисоблаш.
Floor(x) (x — сон ёки сонли иџода) – сонни бутун қисмига йўналтириб яхлитлаш, масалан, floor(-1,1) тенг (-2); floor(1,1) тенг 1.
Log(x) (x — мусбат сон ёки иџода) – натурал лагориџмни ҳисоблаш.
max(a,b) (a,b — сон ёки иџода) – икки қийматдан каттасини қайтаради.
min(a,b) (a,b — сон ёки иџода) – икки қийматдан кичигини қайтаради.
pow(x,y) — x ни ҳисоблаш (биринчи аргументни даражага қўтариш).
random — 0 дан 1 гача интервалдаги тасодиџий сонларни ҳисоблаш.
round — сонни бутун қисмига қараб яхлитлаш (масалан, round(15.5) натижаси 16 ни беради, round(-15.5) даџт -15).
Math.round(x) (x — сон ёки иџода)
Math.sin(x) (x — радианда берилган бурчак)
Math.sqrt(x) (x — 0 га тенг ёки катта бўлган сон ёки иџода)
tan — тангенсни ҳисоблаш.
Math.tan(x) (x — радианда берилган бурчак)

Класс Date

Date() методи аргументсиз берилганда қиймати жорий сана ва вақтга эга Date объекти яратилади. Date() методида янги объект учун аргументи сифатида сана ва зарур ҳолларда вақт кўрсатилади. Date методи JavaScript тили объекти ҳисобланиб, HTML тилида ҳеч қандай аналогга эга эмас. Кўп ҳолларда Date объекти методлари унинг экземплярлари ёрдамида чақирилади, масалан:

```
d=new Date(); // бугунги сана ва вақтни олиш  
system.write("Today is: "+d.toLocalString()); // ва уни тасвирлаш
```

Date объектини яратишнинг юқоридаги синтактикасида кўрсатилгани бўйича, сана ва вақт худудий вақт бўйича берилади. Агарда тузилаётган дастур фойдаланувчи жойлашган часовой поясга боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаши зарур бўлса, у ҳолда Гринвич (GMT) еки универсал координация вақти (UTC) бўйича санани кўрсатиш керак бўлади.

Date объектини яратишда қуйидаги 5 та синтактик вариантдан фойдаланиш мумкин. 3-5 вариантларда вақт худудий тарзда интерпретация қилинади (Гринвич да эмас):

1. new Date();
2. new Date(миллисекунд) – бу ерда миллисекунд жорий сана билан 01.01.1970 сана яримкунни орасидаги сон;
3. new Date(сана сатри) – бунда сана сатри = ой номи, дд, гг [чч:мм[:сс]]
4. new Date(йил, ой, кун) – бунда, йил 2011; ой 0-11; кун 1-31;
5. new Date(йил, ой, кун, соат, минут, секунд) – 24 соатлик тизимда.

Date классининг методлари

getDate() - Date объектининг 1 дан 31 гача ораликдаги қийматини беради;

getDay() - Date объектининг 0 [якшанба] дан 6 [шанба] гача ораликдаги хафта кунлари беради;

getHours() - Date объектининг 0 [ярим тун] дан 23 гача ораликдаги соат қийматини беради;

getMinutes() - Date объектининг 0 дан 59 гача ораликдаги минут қийматини беради;

getSeconds() - Date объектининг 0 дан 59 гача ораликдаги секунд қийматини беради;

getMonth() - Date объектининг 0 [январ] дан 11 [декабр] гача ораликдаги ойларни беради;

getTime() - Date объекти вақт кўрсаткичининг миллисекундлардаги қийматини беради;

getFullYear() - Date объекти вақт кўрсаткичининг йиллар майдони қийматини беради; бунда 2011 йил 11 кўринишида берилади;

parse() – сананинг сатр кўринишидаги ҳолатини синтактик анализ қилади ва натижани миллисекунд форматда беради;

setDate() - Date объекти вақт кўрсаткичини ўрнатади;

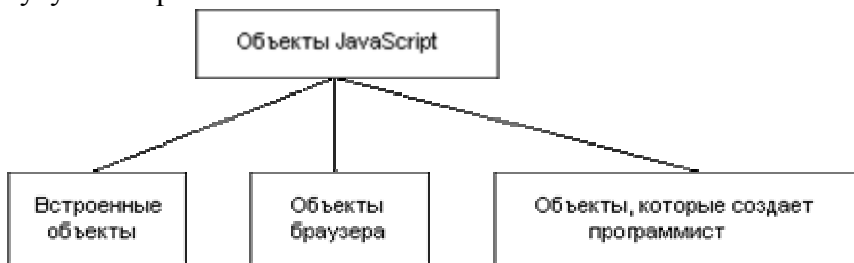
date.setDate(ой сони) //ой сони 1-31 ораликда.

toLocaleString() – жорий худудий вақт майдонини асосида Date форматини матнли (String) кўринишга келтиради;

UTC() – сана ва вақтнинг рақамли кўринишини миллисекундли форматга айлантиради.

JavaScript нинг уч турдаги объектлари

JavaScript тилида уч турдаги объектлар мавжуд: стандарт объектлар, браузер объектлари ва дастурчи томонидан яратилувчи объектлар. Уларнинг ҳар бири ўзларининг таснифи ва хусусиятларига эга.

Стандарт объектлар

Қуйида JavaScript да қўлланилувчи стандарт объектлар, хусусиятлар ва усуллар келтирилган. Уларни ишлатишда олдиндан эълон қилиш талаб этилмайди.

Объект	Таснифи
Array	Массив
Boolean	Мантиқий маълумотлар

Date	Календарли вақт
Function	Функция
Global	Глобал усуллар
Math	Математик константа ва функциялар
Number	Сон
Object	Объект
String	Сатр

Стандарт объектлар билан қандай ишлаш мумкин? Анча оддий. Объектни реализация қилувчи дастур ёзилади ва унинг хусусият ва усулларига мувожаат қилинади. Мисол сифатида жорий вақтни кўрсатувчи HTML хужжатни кўрамиз.

```
<HTML> <HEAD> <TITLE>Жорий кун ва вақт </TITLE> </HEAD>
<BODY BGCOLOR=WHITE>
  <H1> Жорий кун ва вақт </H1>
  <SCRIPT LANGUAGE="JavaScript">
  <!--
    var dt;
    var MyDate="";
    dt = new Date();
    MyDate = "Date: " + dt.getDate() + "." + dt.getMonth() + "." + dt.getYear();
    document.write(MyDate);
    document.write("<BR>");
    document.write("Time: " + dt.getHours()
      + ":" + dt.getMinutes() + ":" + dt.getSeconds());
  // -->
  </SCRIPT> </BODY></HTML>
```

Бу ерда JavaScript сценарий new калит сўзи ёрдамида Date объектини яратади. Бунда Date конструктори параметрларсиз келтирилади:

```
var dt;
dt = new Date();
MyDate = "Date: " + dt.getDate() + "."
  + dt.getMonth() + "." + dt.getYear();
```

getDate, getMonth ва getYear усуллар ёрдамида жорий сана олинади. Ушбу усуллар dt объекти учун чақирилади.

Матн сатри эса HTML хужжатга write усули ёрдамида босмага чиқарилади. Бу усул document объектининг усули ҳисобланади:

```
document.write(MyDate);
```

Date объекти жорий вақтни ҳам ўз ичига олади. Бу маълумотлар getHours, getMinutes ва getSeconds (соат, минут ва секунд) усуллари ёрдамида кўрилади:

```
document.write("Time: " + dt.getHours()
  + ":" + dt.getMinutes() + ":" + dt.getSeconds());
```

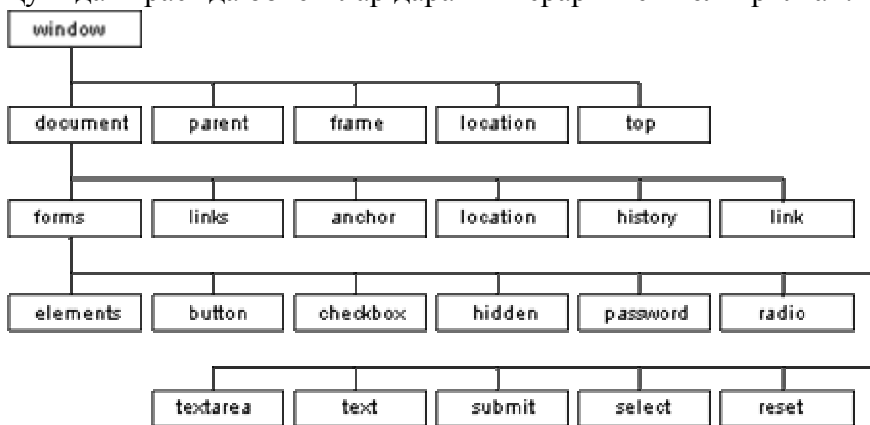
Браузер объектлари

JavaScript сценарий нуқтаи назари бўйича объектлар иерархик дарахт кўринишда ташкил этилади.

Браузер объектлари фойдаланувчи учун яратилган, браузер ойнасида жойлашган объектлар ҳисобланади. JavaScript сценарида браузер объектлари, хусусият ва усулларидан фойдаланиб бир класс асосида бошқа класс яратиб бўлмайди.

Браузер объектлари иерархияси

Куйидаги расмда объектлар дарахти иерархияси келтирилган.

window объекти бу иерархиянинг илдизи ҳисобланади. Қачонки HTML хужжат юкланса унинг ичида **document**, **parent**, **frame**, **location** ва **top** бошқа объектлар ҳосил бўлади.

Объектлар билан боғлиқ ҳолатлар

Браузернинг ҳар бир объекти билан аниқ бир ҳолатлар тўпламидан ташкил топади.

Масалан, **window** объекти **onLoad** ва **onUnload** ҳолатлари билан боғлиқ ҳолда ишлайди. Биринчи ҳолат браузер ойнани юклаб бўлгач ишга тушади. Иккинчиси эса браузер ойнани ёпиш вақтида ишга тушади.

Дастурчи томонидан яратилувчи объектлар

Авалло `myRecord` номли класс яратамиз. Ҳозирча унда усуллар мавжуд эмас, уларни кейинчалик кўшамиз. Бу класс куйидагича яратилади:

```
function myRecord(name, family, phone, address) {
  this.name = name;
  this.family = family;
  this.phone = phone;
  this.address = address;
  this.secure = false;
}
```

Яратилаётган объектни хусусиятларини кўрсатиш учун махсус `this` калит сўзидан фойдаланилади. Бу калит сўз объектнинг хусусиятларига бўлган мурожаатини кўрсатади.

Келтирилган классдан қандай фойдаланиш мумкин? Яратилган класс асосида исталган сондаги объектлар яратиш мумкин. Қуйида берилган `myRecord` классидан `rec1` ва `rec2` объектлари яратилган:

```
var rec1;
var rec2;
rec1 = new myRecord("Иван", "Иванов",
  "000-322-223", "А. Темура кўча, д. 225, кв. 226");
rec2 = new myRecord("Петр", "Петров",
  "001-223-3334", "Бобур кўча, д. 552, кв. 662");
rec2.secure = true;
```

Объектлар `new` оператори ёрдамида яратилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. JavaScript тилининг қанақа функцияларини биласиз?
2. Global класс ва унинг операторлари?
3. Math класс ва унинг операторлари?
4. Date класс ва унинг операторлари?
5. Объектлар ва уларнинг турлари?

9-майруза. PHP. Сервер томондан дастурлаш. PHP га кириш. PHP ни ўрнатиш ва тестлаш

Режа:

1. PHP га кириш.
2. PHP имкониятлари.
3. Дастурий воситани сошлаш ва ўрнатиш.

Калит сўзлар: PHP дастурлаш тили, сервер томонда дастурлаш, денвер пакети

PHP га кириш

Ҳозирги кунда интернет кенг оммалашгани сабабли, замон тараққиётини веб-технологиясиз тасаввур этиш мумкин эмас. Веб технологияларига талаб ошган сари Web-дастурлаш тилларини билиш ҳар бир дастурчи учун муҳим вазифа саналмоқда. Шуларни инобатга олган ҳолда замонавий веб-дастурлаш тилларидан бири ҳисобланган, содда, ўрганишга қулай, барча маълумотлар базаси билан ишлай оладиган PHP ҳақида батавсилроқ тўхталишга ният қилдик. Келгусида бу тил ўзбек тилида ёритилиб борилади ҳамда мутахассис ва ўрганувчилар учун форум ташкил қилинади.

PHP тарихи. Кўпгина бошқа дастурлаш тилларидан фарқли равишда, PHP қандайдир ташкилот ёки кучли дастурчи томонидан яратилган эмас. Уни оддий фойдаланувчи Расмус Лердорф 1994 йили ўзининг бош саҳифасини интерактив услубда кўрсатиш учун яратган. Унга Personal Home Page (PHP – шахсий бош саҳифа) деб ном берган.

1995 йили Расмус PHPни ўзининг HTML формалари билан ишлайдиган бошқа дастур билан умумлаштириб PHP/FI Version 2 (“Form Interpretator”) ҳосил қилди. 1997 йилга бориб PHP дан фойдаланувчи сайтлар 50 мингдан ошди. Шундан сўнг веб технология усталари PHP ғояси асосида мукамал тил яратишга Зива Сураски ва Энди Гутманс асосчилигида киришилди. PHPни самарали деб ҳисобланмагани учун деярли нолдан бошлаб, мавжуд C ва Perl тилларидан ибрат олиб PHP3 талқинини яратилди. 1999 йилга келиб PHP асосида қурилган сайтлар миллиондан ошиб кетди. 2000 йилда эса Zend Technologies ширкати янги кўпгина функцияларни қўшган ҳолда PHP4 шарҳловчисини яратди.

PHP – веб техноогия тили. PHPни ўрганиш учун аввал HTML ва дастурлаш тилидан хабардор бўлиш талаб қилинади. HTML/CSS ва JavaScript ларни мукамал билгувчилар учун PHPни ўрганиш мураккаблик туғдирмайди. PHPнинг вазифаси HTML файлини яратиб бериш. JavaScript ёрдамида бажариладиган кўпгина операцияларни PHP орқали ҳам амалга ошириш мумкин, аммо эътибор қилиш лозимки, PHP – серверда; JavaScript – клиент томонда бажарилади. PHPда ёзилган код сервернинг ўзида бажарилиб, клиентга HTML шаклида етиб боради. Бу ҳавфсизлик жаҳатдан анча мақсадга мувофиқ. JavaScript ёрдамида код ёзиш, маълумот узатиш ва қабул қилишни бироз тезлаштиради, кодни клиент кўриш имкониятига эга бўлади. Барибир ҳар иккисини бошқаси боса олмайдиган ўз ўрни бор, равшанки бу ўрин PHPда муҳимроқ ва каттароқ.

PHP имкониятлари

«PHP да ҳар қандай дастур бажарса бўлади», – деган эди унинг яратувчиси. Биринчи навбатда PHP тили сервер томонидан бажариладиган скриптлар яратиш учун фойдаланилади ва айнан шунинг учун у яратилган. PHP тили ихтиёрий CGI-скриптлари масалаларини ечишга ва бундан ташқари html формали маълумотларни қайта ишлашга ҳамда динамик равишда html саҳифаларни ишлаб чиқишга кодир. Бироқ PHP тили фойдаланиладиган бошқа соҳалар ҳам мавжуд. Бу соҳаларни биз учта асосий қисмга бўламиз:

Биринчи соҳа – биз юқорида айтиб ўтганимиздек, сервер томонидан бажариладиган иловалар (скриптлар) яратиш. PHP тили бундай турдаги скриптларни яратиш учун жуда кенг қўлланилади. Бундай иш кўрсатиш учун PHP-парсер (яъни php-скриптларни қайта ишловчи) ва скриптларни қайта ишловчи web-сервер, скриптларни натижасини кўриш учун браузер ва албатта php-кодини ёзиш учун қандай бўлса ҳам матн муҳаррири керак бўлади. PHP-парсер CGI-дастурлар кўринишида ёки сервер модуллари кўринишида тарқалган. Уни ва web-серверни компьютеримизга қандай ўрнатамиз, биз бу ҳақида кейинроқ кўриб ўтамиз.

Иккинчи соҳа – буйруқлар сатрида бажариладиган скриптларни яратиш. Яъни PHP тили ёрдамида бирор-бир компьютерда браузер ва web-серверлардан мустақил равишда ўзи бажариладиган скриптларни ҳам яратиш мумкин. Бу ишларни бажариш учун ҳеч бўлмаганда PHP-парсер (бу ҳолатда биз уни буйруқлар сатри интерпретатори (CLI, command line interpreter) деб атаёмиз) талаб этилади. Бундай ишлаш услуги турли масалаларни режалаштириш ёрдамида бажарилиши учун керак бўлган скриптлар ёки оддий матнни қайта ишлаш учун керак бўлган масалага ўхшаш ишлайди.

Ва ниҳоят охири учинчи соҳа – бу мижоз томонидан бажариладиган GUI-илловаларни (график интерфейс) яратиш. Бу соҳа PHP тилини эндигина ўрганаётган фойдаланувчилар учун унча муҳим бўлмаган соҳадир. Бироқ агарда сиз PHP тилини чуқур ўрганган бўлсангиз, бу соҳа сиз учун анча муҳимдир. PHP тилини бу соҳага қўллаш учун php кенгайтмалари махсус ёрдамчи – PHP-GTK талаб этилади.

Шундай қилиб, PHP тилини қўлланилиш соҳалари кенг ва турличадир. Юқоридаги масалаларни еча оладиган бошқа турлича дастурлаш тиллари ҳам мавжуд, унда нима учун PHP тилини ўрганишимиз керак? У тил бизга нима беради? Биринчидан, PHP тили ўрганиш учун жуда қулай. PHP тилини синтаксиси асосий қоидалари ва ишлаш принципи билан етарлича танишиб чиқиб ўзингизни шахсий дастурингизни тузиб кўриб, сўнгра уни бошқа дастурлаш тилларида тузилган вариантлари билан солиштирсангиз бунга гувоҳи бўласиз.

Иккинчидан, PHP тили барча бизга маълум платформаларда, барча операцион тизимларда ҳамда турлича серверларда эркин ишлай олади. Бу хусусият жуда муҳим. Масалан, кимдир Windows операцион тизимдан Linux операцион тизимга ёки IIS сервердан Apache серверга ўтмоқчи бўлса PHP тилини ўрганиши шарт.

PHP дастурлаш тилида дастурлашнинг иккита ҳаммабоп парадигмалари ишлатилади, булар процедуралари ва объектли дастурлаш. PHP4 дастурлаш тили процедуралари дастурлашни бутунлай қўллаб қувватлайди, бироқ объектли стилдаги дастурларни ҳам қўлласа бўлади. PHP5 дастурлаш тилининг биринчи тестлаш версиясида PHP4 дастурлаш тилида учрайдиган объектга йўналтирилган дастурлаш моделларининг камчиликлари тўлдирилган. Шундай қилиб, ҳозирда таниш бўлиб улгурган ишлаш принципини танлаш керак.

Агарда PHP тилини ҳозирги имкониятлари тўғрисида гаплашадиган бўлсак, у ҳолда биз PHP тилини биринчи версиясидан анча йироқлашиб кетган бўламиз. PHP дастурлаш тили ёрдамида тасвирлар, PDF-файллар, флэш-роликлар яратиш мумкин; ҳозирги вақтдаги замонавий маълумотлар базасини қўллаб қувватлайди; ихтиёрий матнли файл форматлари билан, ҳамда XML ва файллар тизими билан ишлайдиган функциялар ҳам қўшилган. PHP тили турли сервислар ўртасидаги протоколларнинг ўзаро алоқасини қўллаб қувватлайди. Буларга мисол тариқасида папкаларга киришни бошқариш протоколи LDAP, тармоқ қурилмалари билан ишлайдиган протокол SNMP, маълумотларни узатиш протоколлари IMAP, NNTP ҳамда POP3, гиперматнларни узатиш протоколи HTTP ва бошқаларни олиш мумкин.

PHP дастурлаш тилини турли дастурлаш тиллари ўртасидаги ўзаро алоқасига диққатни қаратсак, бунга Java дастурлаш тилини айтиб ўтиш керакки, Java дастурлаш тили объектларини PHP тили ўз объектлари сифатида қарайди. Объектларга мурожаат сифатида CORBA кенгайтмасидан фойдаланилади.

Матнли ахборотлар билан ишлаш учун PHP тили ўзига Perl дастурлаш тилидаги тартибланган ифодалар билан ишлай оладиган механизмларни (катта бўлмаган ўзгаришларсиз) ва UNIX-тизимини мерос қилиб олади. XML-хужжатларини қайта ишлаш учун стандарт сифатида DOM ва SAX, XSLT-трансформацияси учун API дан фойдаланиши мумкин.

Электрон тижорат иловаларини яратиш учун бир қатор тўловни амалга оширадиган Cybercash, CyberMUT, VeriSign Payflow Pro ҳамда CVS каби фойдали функциялар мавжуд.

Дастурий воситани сошлаш ва ўрнатиш

Юқорида PHP тили имкониятларини, қўлланилиш соҳаларини муҳокама қилдик ва тарихини ўргандик. Энди дастурий воситани ўрнатишга керак бўлган ускуналар мажмуини кўриб ўтсак. Модомики, асосий курснинг амалиёти сифатида биз куйидаги масалаларни кўриб чиқамиз: клиент-сервер технологияси сифатида ишланадиган масалалар, мос равишда скриптлар яратилишида қўлланилиши, серверларни қайта ишлаш. Булар учун бизга web-сервер ҳамда PHP тили интерпретатори керак бўлади. Web-сервер сифатида, масалан, web-мутахассислар ўртасида машҳур бўлган Apache серверни оламиз. Дастур натижасини кўриш учун web-браузер керак бўлади, бунга мисол Internet Explorer.

Денвер Дистрибутиви

Биз юқорида Linux ва Windows платформалари учун PHP дастурий воситасини сошлаш ва ўрнатиш билан етарлича танишмиз. PHP дастурий воситаси ва уни ишлаши учун керак бўладиган компоненталарни ўрганишни хоҳламайдиганлар учун PHP дастурининг тайёр PHP тилини тўлдирадиган дистрибутивлари мавжуд. Бундай дистрибутивлар ичида кенг тарқалгани - Денвер (<http://dklab.ru/chicken/web/>). Уни ўрнатишни ўрганиш учун web-мутахассислар сайтларига мурожаат қилиш керак. Денверни ўрнатиш жуда оддий ҳамда унга ҳеч қандай билим талаб этилмаслигини айтиб ўтиш керак. Бу дистрибутивни PHP тилини эндигина ўрганаётган ёш дастурчилар учун тавсия этамиз. Жиддий масалаларни ҳал этиш учун эса PHP дастурлаш тилини тўлиқ ўрнатиш ва сошлаш керак бўлади.

PHP дастурлаш тили, сервер томонда дастурлаш, денвер пакети

Такрорлаш учун саволлар:

1. Қанақа дастурлаш тилларини биласиз?
2. PHP дастурлаш тили имкониятлари ҳақида гапиринг.
3. Сервер томонда дастурлаш деганда нимани тушунасиз?
4. PHP ни ишга тушириш, Денвер пакети ва ундан фойдаланиш.

10-майруза. PHP асосий тузулиши. Маълумотлар типлари. Ифодалар. Жараёнларни бошқариш

Режа:

1. PHP асосий тузулиши
2. Асосий синтаксислар.
3. Маълумотлар типлари.
4. Альтернатив синтаксислар.

Калит сўзлар: PHP код синтаксиси, маълумот типлари, ифодалар, жараёнларни бошқариш

PHP асосий тузулиши

Кўп ҳолларда *PHP* тилини интерпретатори ишлаётганлигини текшириб кўриш учун тузиладиган дастур энг содда дастур деб аталади. Ҳозир биз *PHP* тилидаги ушбу дастурни чуқур ўрганамиз ҳамда уни бошқа дастурлаш тиллари Си, Perl ва JavaScript лардан фаркли томонини текшираемиз. Ушбу **мисолни** кўраемиз:

```
<html>
<head>
<title> Мисол </title>
</head>
<body>
<?php
echo "<p> Салом, бу мен – PHP скрипт! </p>";
?>
</body>
</html>
```

Бу *PHP* дастурлаш тилининг махсус кодли теглари ёрдамида тузилган содда html-файлдир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, *PHP* дастурлаш тили Си ва Perl дастурлаш тилига ўхшаш. Бироқ келтирилган дастур Си ва Perl дастурлаш тилидаги дастурдан анча катта фарқ қилади. Бу ерда HTML саҳифага чиқариш учун бир қатор махсус буйруқларни ёзиш шарт эмас. Бевосита *PHP*-код асосида қурилган бирор вазифани бажарадиган HTML-скрипт ёзилади (бизни мисолда экранда чиқарилган матн). *PHP* дастурлаш тилининг Си ва Perl дастурлаш тилларидан камчилиги шуки, мураккаб скриптларни *PHP* дастурлаш тили анча секин бажаради.

PHP-скриптлар – бу серверда бажариладиган ва қайта ишланадиган дастурлардир. Бу скриптларни JavaScript типдаги скриптлар билан таққослаш мумкин эмас, чунки JavaScript тилидаги скриптларда ёзилган буйруқлар фақат клиент компьютеридагина бажарилади. Клиент компьютерида ва сервер компьютерида бажариладиган скриптларнинг фарқи нимада? Агарда скрипт серверда қайта ишланса, мижоз компьютерида фақатгина натижа юборилади. Масалан, агарда серверда скрипт бажарилаётган бўлса, юқорида келтирилганга ўхшаб мижоз HTML-саҳифа кўринишдаги натижани олади:

```
<html>
<head>
<title> Мисол </title>
</head>
<body>
<p> Салом, бу мен – PHP скрипт! </p>
</body>
</html>
```

Бу ҳолатда мижоз қандай код бажарилаётганини билмайди. Ўз серверингизни HTML-файлларни *PHP* процессори қайта ишлайдиган қилиб сошлаб олишингиз ҳам мумкин. Яъни клиентлар оддий HTML-файлни қабул қилдими ёки скрипт натижасини кўрдими буни била олмайди. Агарда скрипт клиент компьютерида қайта ишланса (масалан, JavaScript тилидаги дастур), у ҳолда клиент скрипт кодидан иборат HTML-саҳифани кўради.

Биз юқорида айтиб ўтгандикки, *PHP-скриптлар HTML*-код ичида ёзилади. Қандай қилиб деган савол туғилади. Бунинг бир нечта усуллари мавжуд. Булардан бири биринчи мисолда келтирилганидек, `<?php` теги билан бошланиб `?>` теги билан тугаган синтаксис. Бундай кўринишдаги махсус теглар HTML ва *PHP* режимидагина ишлатилади. Бу синтаксис *PHP* тилини *XML* ҳужжатлари билан биргаликда ишлайдиган дастурларида жуда маъқул кўрилади (масалан, XHTML тилида ёзилган дастурларда). Бироқ базан куйидаги альтернатив вариантдан фойдаланса ҳам бўлади (echo "Some text" буйруғи «Some text» матнини экранга чиқаради.):

1. `<? echo "Бу PHP тилида`
2. `оддий қайта ишлашнинг`
3. `инструкцияси"; ?>`
- 4.
5. `<script language="php">`
6. `echo "Бир нечта редакторлар`
7. `(FrontPage) куйидагича`
8. `қабул қилишади";`
9. `</script>`
- 10.
11. `<% echo " ASP технологиясидаги тегдан`
12. `ҳам фойдаланса бўлади"; %>`
- 13.

Бу келтирилган усуллардан биринчиси ҳар доим ҳам бажарилавермайди. Ундан фойдаланиш учун қисқа тегларни ишлатиш керак, ёки *PHP3* учун `short_tags()` функцияни ишлатиш керак, ёки *PHP* тилининг конфигурацион файлига `short_open_tag` буйруқни ўрнатиш керак, ёки *PHP* дастурлаш тилида `enable-short-tags` параметр билан компиляция қилиш керак. Агарда `php.ini-dist` буйруққа юқоридагилар автоматик қўшилган бўлса, у ҳолда қисқа теглардан фойдаланиш тавсия этилмайди. Иккинчи усул худди ўрнига кўйишга ўхшайди, масалан, JavaScript кодлари ва унинг учун `mos html` теглар. Шунинг учун ундан ҳар доим фойдаланиш мумкин, лекин бу ноқулайлиги учун камдан-кам ишлатилади. Учинчи усулдан фақат ASP технологиясидаги теглар `asp_tags` конфигурациясида ишлатилгандагина фойдаланилади.

PHP дастурлаш тили файлни қайта ишлаётганда у оддий матнни *PHP* код интерпретация қилиши керак бўлган махсус тегларни учратмагунча қайтариб беради. Интерпретатор ҳақида гапирганда у топилган барча кодни ёпиладиган теггача бажаради, сўнг яна оддий матн қайтарилади. Бу механизм *PHP*-кодни HTML саҳифага айлантиради, яъни барча *PHP* теглардан ташқари барча матнларни ўзгаришсиз сақлайди ва ичкаридагиларни эса интерпретациялайди. Яна шуни айтиш керакки, *php*-файл *CGI*-скриптга ўхшамайди. *php*-файл бажарилиши шарт эмас, ёки яна қандайдир белгиланади.

php-файлни серверда қайта ишлаш учун жўнатишда сервер томонидан браузер сатрида бу файлни йўлини кўрсатиш шарт. *PHP* скриптлар `www` орқали киришга рухсат этилган жойда жойлашиши шарт. Агарда *php*-файл локал компьютерда мавжуд бўлса, у ҳолда уни буйруқлар сатри интерпретатори ёрдамида қайта ишлаш мумкин.

Хулоса.

Шундай қилиб, биз *PHP* дастурлаш тили ҳақида маълумотга эга бўлдик, у қандай дунёга келган ва тарқалган, уни қандай ва қаерда фойдаланилишини ўргандик, дастурий

воситани ўрнатдик ҳамда уни ишлаши учун барча созлашларни бажардик ва *php*-дастур нималардан ташкил топишини англадик. Кейинги бўлимларда биз *PHP* дастурлаш тилининг асосий синтаксисларини кўриб чиқамиз ҳамда бир қанча амалий масалаларни ҳал этамиз.

Асосий синтаксислар

Инструкцияни бир нечта қисмга бўлиб кўриб чиқамиз, яъни комментарийлар яратиш, ўзгарувчилар, ўзгармаслар ва маълумот типлари, операторларга.

Биз энди *PHP* дастурлаш тилининг асосий синтаксис элементларини ўрганишга ўтамиз. Мисол сифатида электрон мактуб тайёрлаш масаласини кўриб ўтайлик. Унинг маъноси қуйидагидан иборат.

Фараз қиламизки, сизда қандайдир эълон ва эълонни жўнатишингиз керак бўлган бир нечта одамлар мавжуд бўлсин. Бунинг учун сиз эълонни ичида ўзгарадиган (қабул қилувчи билан боғлиқ бўлмаган) бир нечта параметрлари мундарижаси билан тайёрлайсиз.

Биринчи навбатда *PHP* дастурлаш тили синтаксисига нисбатан нималарни билиш керак. Бу *HTML*-код ичига ўрнатилган ва *PHP* дастурлаш тилидаги коддир, уни интерпретатор фарқлай билади. Аввалги бўлимларда булар ҳақида айтиб ўтгандик. Ҳаммасини қайтариб ўтмаймиз, фақат биз кўп ҳолларда мисолларда `<?php ?>` вариант ўрнига қисқартирилган `<? ?>` теглардан фойдаланишни айтиб ўтамиз.

Инструкцияларни ажратилиши.

PHP дастурлаш тилидаги дастур(ихтиёрий дастурлаш тилидаги) – бу буйруқлар (инструкциялар) тўпламидир. Дастурни қайта ишлаш учун бир буйруқни бошқа буйруқдан фарқини билиш керак. Бунинг учун махсус символлар – ажратгичлардан фойдаланилади. *PHP* дастурлаш тилида инструкцияларни худди Си ёки Perl дастурлаш тиллари каби ажратилади, яъни ҳар бир ифода нуқтали вергул (“;”) билан тугайди.

«?» ёпиладиган тег ҳам инструкцияни тугагини англатади, шунинг учун ундан олдин нуқтали вергул қўйилмайди. Масалан, қуйидаги икки фрагментлар эквивалентдир:

```
<?php
echo "Hello, world!"; // буйруқлар охирида нуқтали вергул қўйиш шарт
?>
<?php
echo "Hello, world!" ?>
<!-- "?"> борлиги учун
нуқтали вергул ташлаб кетилди -->
```

Комментарийлар.

Кўп ҳолларда дастур тузганда кодни тушунарли бўлиши учун унга қандайдир изоҳ-**комментарийлар** қўйиш керак бўлиб қолади. Бу ҳолат катта ҳажмдаги дастурлар яратганда ҳамда агарда битта дастур устида бир нечта дастурчи ишлаётганда жуда муҳим. Комментарийлар дастурнинг коди тушунарли бўлиши учун ёзилади. Бундан ташқари масалани қисмларга ажратиш ҳам қилинганда ишнинг камчилиги бор жойида кейинчалик эсдан чиқмаслиги учун комментарий ёзиб қўйилади. Барча дастурлаш тилларида дастур ичига комментарий қўйиш имконияти мавжуд. *PHP* дастурлаш тили бир қанча кўринишдаги комментарийларни қўллаб қувватлайди: Си, C++ дастурлаш тиллари стилидаги ҳамда Unix қобиғидаги комментарийлар. // ва # белгилар бир сатрли комментарийларни англатса, /* ва */ белгилар эса мос равишда кўп сатрли комментарийларнинг бошланиш ва тугагини англатади.

Мисол: *PHP* дастурлаш тилида комментарийнинг қўлланилиши

```
<?php
```

```

echo "Мени исмим Алишер";
// Бу бир сатрли комментарий
// C++ дастурлаш тили стилидаги
echo "Мени фамилиям Болиев";
/* Бу кўп сатрли комментарий. Бу ерга бир қанча сатр ёзиш мумкин. Дастур бажарилиш
жараёнида бу ердаги барча ёзувлар (комментарийланган), ўқилмайди. */
echo "Мен PHP дастурлаш тилини INTUIT.ru дан ўрганияпман";
# Бу комментарий
# Unix қобиғидаги комментарий.
?>

```

Ўзгарувчилар, ўзгармаслар ва операторлар

Ҳар бир дастурлаш тилида муҳим элементлардан бири бу *ўзгарувчилар*, *ўзгармаслар* ва улар қўлланиладиган *операторлар*дир. PHP дастурлаш тили бу элементларни қандай белгилаши ва қайта ишлашини кўриб чиқамиз.

Ўзгарувчилар

PHP дастурлаш тилида *ўзгарувчилар* олдига доллар белгиси (“\$”) кўйиб эълон қилинади, масалан, `$my_var`.

Ўзгарувчилар номлари регистрларни фарқлайди, яъни `$my_var` ҳамда бош ҳарфли `$My_var` ўзгарувчилари турли хил ўзгарувчилардир.

PHP дастурлаш тилида ўзгарувчилар номи қолган дастурлаш тиллари қоидалари каби эълон қилинади: ўзгарувчи номи латин алфавити билан бошланиши ва ундан кейин ҳарфлар ёки тагига чизилган белги ёки рақамлар бўлиши мумкин.

PHP4 дастурлаш тилида булардан ташқари ўзгарувчига қиймат ўзлаштиришнинг яна бир усули мавжуд: ссылка бўйича *ўзлаштириш*. Ссылка бўйича ўзгарувчига қиймат ўзлаштириш учун уни номи бўлиши шарт, яъни у қандайдир ўзгарувчини тақдим этиши керак. Бир ўзгарувчи қийматини бошқа ўзгарувчига Ссылка бўйича *ўзлаштириш* учун биринчи ўзгарувчи олдига амперсанд & белгиси кўйиш шарт. Бунга юқоридаги мисолни кўриб чиқамиз, фақат `first` ўзгарувчи `second` ўзгарувчига ссылка бўйича ўзлаштирилади:

Мисол. Ссылкалар бўйича ўзлаштириш.

```

<?php
$first = ' Text '; // $first ўзгарувчига
                // ' Text ' қиймат ўзлаштирилди
$second = &$first;
/* $second.орқали $first ўзгарувчига ссылка қиламиз
   Энди бу ўзгарувчилар қийматлари
   ҳар доим тенгдир */
// $first ўзгарувчи қийматини
// ' New text ' қийматга ўзгартирамиз
$first = ' New text ';
echo "first номли ўзгарувчи қиймати $first га тенг <br>";
// $second ўзгарувчи қийматини экранга чиқарамиз
echo "second номли ўзгарувчи қиймати " . "$second га тенг";
?>

```

Бу скриптнинг натижаси эса қуйидагича бўлади:

- `first` номли ўзгарувчи қиймати `New text` га тенг.
- `second` номли ўзгарувчи қиймати `New text` га тенг.

Яъни `$first` ўзгарувчи қиймати ўрнига `$second` ўзгарувчи қиймати ўзлаштирилди.

Ўзгармаслар

Скрипт бажарилиш жараёнида ўзгармайдиган қийматли катталикларни сақлаш учун **ўзгармаслар**дан фойдаланилади. Бундай катталиклар математик ўзгармаслар, пароллар, файлларнинг йўллари ва бошқалар бўлиши мумкин. Ўзгармасларнинг ўзгарувчилардан асосий фарқи шуки, уларни фақат бир мартагина ўзлаштирилади ва уни қийматини эълон қилингандан кейин бекор қилиб бўлмайди. Бундан ташқари ўзгармаслар олдида доллар белгиси қйилмайди ҳамда уни оддий қиймат ўзлаштириш каби қараш мумкин эмас. Ўзгармаслар қандай аниқланади? Бунинг учун махсус define() функцияси мавжуд, унинг синтаксиси қуйидагичадир:

define("Ўзгармас номи", "Ўзгармас қиймати", [регистрга_сезгирлиги_кичик])

Ўзгармаслар номи регистрга сегирлиги катта. Ҳар бир ўзгармасларда уни ўзгартириш мумкин, яъни *регистрга_сезгирлиги_кичик* аргументни қиймати сифатида True ыймати кўрсатилади. Ўзгармаслар номи ҳар доим катта регистр билан ёзишга келишиб олинган.

Ўзгармасни қийматини билиш учун уни номини кўрсатиш керак. Ўзгарувчидан фарқи ўзгармас номи олдида \$ белги қўйилмайди. Бундан ташқари ўзгармасни қийматини билиш учун константа номи билан параметр сифатида constant() функциясидан фойдаланиш мумкин.

Мисол. PHP дастурлаш тилида ўзгармаслар.

```
<?php
// ўзгармасни аниқлаймиз PASSWORD
define("PASSWORD","qwerty");
// регистрланмаган PI ўзгармасни қийматини аниқлаймиз 3.14
define("PI","3.14", True);
// PASSWORD ўзгармас қийматини оламиз, яъни qwerty
echo (PASSWORD);
// бу ҳам qwerty ни чиқаради
echo constant("PASSWORD");
echo (password);
/* password ни чиқаради ва биз регистрланган ўзгармас PASSWORD ни кутгандик.*/
echo pi;
// 3.14 ни чиқаради, чунки ўзгармас PI регистрланмаган ва аниқланган.
?>
```

Дастурчи томонидан ўзгарувчилардан ташқари юқорида айтиб ўтганимиздек *PHP* дастурлаш тилида мавжуд ўзгармаслар ҳам интерпретатор томонидан аниқланади. Масалан, `__FILE__` ўзгармас дастур бажарилиш жараёнида файл номини (ва файл йўлини), `__FUNCTION__` функция номидан ташкил топади, `__CLASS__` - синф номи, `PHP_VERSION` – *PHP* дастурлаш тили интерпретатори версиясини ўзида сақлайди. Бундай ўзгармасларнинг барча рўйхатини *PHP* дастурлаш тили учун мўлжалланган қўлланмалардан топиш мумкин.

Амаллар.

Ўзгарувчилар, ўзгармаслар ва ифодалар устида турли ҳисоблашларни бажарадиган бу **амаллар**дир. Биз ҳали бу ифодалар ҳақида тўхтаб ўтганимиз йўқ. Ифодалар қийматини ушбу амаллар ёрдамида аниқланади. Ўзгарувчилар ва ўзгармаслар – бу ифодаларнинг асосий ва жуда содда шаклидир. Шундай ифодаларни кўпайтириши мумкин бўлган амаллар тўплами мавжуд. Уларни қуйида тўликрок муҳокама қиламиз:

9.1-жадвал. Арифметик амаллар.		
Белгиланиши	Номланиши	Мисол
+	Кўшиш	\$a + \$b
-	Айириш	\$a - \$b
*	Кўпайтириш	\$a * \$b

/	Бўлиш	$\$a / \b
%	Бўлишдаги қолдик	$\$a \% \b

9.2-жадвал. Сатрли амаллар.		
Белгиланиши	Номланиши	Мисол
.	Конкатенация (сатрларни қўшиш)	$\$c = \$a . \$b$ (бу $\$c$ сатр $\$a$ ва $\$b$ сатрлардан иборат)

9.3-жадвал. Ўзлаштириш амаллари.			
Белгила ниши	Номланиши	Изох	Мисол
=	Ўзлаштириш	Оператордан ўнг томонда турган ўзгарувчилар устида бажарилган амаллардан ҳосил бўлган натижа қиймати ўзлаштирилади.	$\$a = (\$b = 4) + 5;$ ($\$a$ 9 га тенг, $\$b$ 4 га тенг)
+=		Қискартириш. Ўзгарувчига сон қўшилади ва кейин натижа ўзлаштирилади.	$\$a += 5;$ ($\$a = \$a + 5$ ифодага эквивалент;)
.=		Ўзлаштириш ва конкатенация амаллари комбинациясини қискартирилган шакли(даставвал сатрлар қўшилади, сўнгра ҳосил бўлган сатр ўзгарувчига ўзлашади).	$\$b = \text{"Ҳаммага"};$ $\$b .= \text{"салом"};$ ($\$b = \$b . \text{"салом"}$ ифодага эквивалент;) Натижаси: $\$b = \text{"Ҳаммага салом"}$

9.4-жадвал. Матикий амаллар.			
Белгиланиши	Номланиши	Изох	Мисол
and	ВА	$\$a$ ва $\$b$ рост (True)	$\$a$ and $\$b$ $\$a \&\& \b $\$a$ or $\$b$ $\$a \parallel \b $\$a$ xor $\$b$! $\$a$
&&	ВА		
or	ЁКИ	$\$a$ ёки $\$b$ ўзгарувчилардан ҳеч бўлмаганда биттаси рост бўлса (иккаласи ҳам рост бўлишиш мумкин).	
	ЁКИ		
хор	Инверсия ЁКИ	Ўзгарувчилардан биттаси рост бўлса. Агарда иккаласи ҳам рост бўлса инверсияланади.	
!	Инверсия (NOT)	Агарда $\$a = \text{True}$, у ҳолда $!\$a = \text{False}$ ва акс ҳолда тескариси бўлади.	

9.5-жадвал. Такқослаш амаллари.			
Белгиланиши	Номланиши	Изох	Мисол
==	Тенглик	Ўзгарувчилар қийматлари тенг	$\$a == \b
===	Эквивалентлик	Ўзгарувчилар қийматлари ва типлари тенг	$\$a === \b
!=	Тенгсизлик	Ўзгарувчилар қийматлари тенг эмас	$\$a != \b
<>	Тенгсизлик		$\$a <> \b
!==	Ноэквивалентлик	Ўзгарувчилар эквивалент эмас	$\$a !== \b
<	Кичик		$\$a < \b

>	Катта	\$a > \$b
<=	Кичик ёки тенг	\$a <= \$b
>=	Катта ёки тенг	\$a >= \$b

9.6-жадвал. Инкремент ва декремент амаллари.			
Белгиланиши	Номланиши	Изох	Мисол
++\$a	Пре-инкремент	\$a қиймати бирга оширилади ва \$a қиймати қайтарилади	<pre><? \$a=4; echo "4 бўлиши шарт:" . \$a++; echo "6 бўлиши шарт:" . ++\$a; ?></pre>
\$a++	Пост-инкремент	\$a қиймати қайтарилади ва сўнгра \$a қиймати бирга оширилади	
--\$a	Пре-декремент	\$a қиймати бирга камайтиради ва \$a қиймати қайтарилади	
\$a--	Пост-декремент	\$a қиймати қайтарилади ва сўнгра \$a қиймати бирга камайтиради	

маълумотлар типлари

PHP дастурлаш тили саккизта содда *маълумот типларини* қўллаб қувватлайди:

Тўртгаси скаляр *типлар*:

- *boolean* (мантиқий);
- *integer* (бутун);
- *float* (нуқтаси силжийдиган);
- *string* (сатрли).

Иккитаси аралаш *типлар*:

- *array* (массив);
- *object* (объект).

Иккитаси махсус *типлар*:

- *resource* (ресурс);
- *NULL*.

PHP дастурлаш тилида ўзгарувчилар типлари ошкора эълон қилинмайди. Кўпинча ўзгарувчи қўлланилган контекстан, яъни ўзгарувчига ўзлаштирилган қиймат итпидан мустақил равишдаги дастур бажарилиш жараёнидан интерпретатор ўзи бу ишни бажаради. Қуйида юқорида санаб ўтилган *маълумотлар типларини* бирма-бир кўриб чиқамиз.

Boolean типи(Буль ёки мантиқий тип).

Бу содда тип қийматни рост эканлигини ифодалайди, яъни ўзгарувчи фақат иккита қиймат қабул қилади – рост TRUE ёки ёлғон FALSE.

Мантиқий типларни аниқлаш учун TRUE ёки FALSE калит сўзларидан фойдаланамиз. Бу иккала типлар регистрланмаган.

Мисол. Мантиқий тип.

```
<?php
$test = True;
?>
```

Мантиқий типлар турли *бошқариладиган конструкцияларда* (цикллар, шартлар ва шунга ўхшаш, булар ҳақида кейинроқ айтиб ўтамиз) қўлланилади. Бир қанча амаллар (масалан, тенглик амали) ҳам мантиқий тип қабул қилиши мумкин, яъни фақат икки қиймат рост ёки ёлғон қийматни қабул қилади. Улар *бошқариладиган конструкцияларда* шартларни текшириш учун қўлланилади. Масалан, шартли конструкторда амаллар ёки ўзгарувчилар қиймати ҳақиқийлигини текширади ва натижадан қатъий назар шу ёки

бошқа амалларни бажарилишини текширади. Бу ерда шарт рост ёки ёлгон бўлиши мумкин, чунки *мантиқий тип амаллари* ва *ўзгарувчилар* кўрсатилган.

Мисол. Мантиқий типларнинг қўлланилиши.

```
<?php
// '==' амал тенгликка текширади мантиқий қийматни қайтаради
if ($know == False) { // агар $know қиймат false бўлса
echo "PHP дастурлаш тилини ўрган!";
}
if (!$know) { // худди юқоридагидек $know қиймати false бўлади
echo " PHP дастурлаш тилини ўрган!";
}
/* == амал $action ўзгарувчи қиймати билан "PHP дастурлаш тилини ўрганиш!" сатрни
устма-уст тушишини текширади. Агар устма-уст тушса true қийматни қайтаради, бошқа
холда false ни қайтаради. Агар true ни қайтарса фигурали кавс ичидаги амаллар
бажарилади. */
if ($action == " PHP дастурлаш тилини ўрганиш ")
{ echo "Ўрганишни бошладим";}
?>
```

Integer (бутун) типи.

Бу тип бутун сонлар тўпламидан $Z = \{ \dots, -2, -1, 0, 1, 2, \dots \}$ бирини қайтаради. Бутун сонлар хоҳишга қараб олдига «-» ёки «+» белгиларни қўйиб санок системасини ўнлик, ўн олтилик ёки саккизлик тизимларида кўрсатилган бўлиши мумкин.

Агар сиз саккилик санок системасидан фойдаланаётган бўлсангиз, олдиндан 0 (ноль) рақамини кўрсатишингиз керак. Ўн олтилик санок системасида эса рақамлар олдига 0x белгини қўйиш шарт.

```
<?php
# ўнлик рақам
$a = 1234;
# манфий сон
$a = -123;
# саккизлик сон (ўнлик системасидаги
# 83 сонга эквивалент)
$a = 0123;
# ўн олтилик сон (ўнлик системасидаги
# 26 сонга эквивалент)
$a = 0x1A;
?>
```

Бутун сонни ўлчами платформага боғлиқ, лекин қоидага кўра максимал қиймати икки миллиард (бу ишорали 32 битли қиймат) атрофида бўлади. Ишорасиз *бутун сонни PHP* дастурлаш тили қўллаб қувватламайди.

Агар сиз *бутун сон* чегарасидан ташқари бирор қиймат берсангиз интерпретатор бу сонни *қўзгалувчан вергулли сонга* ўзгартиради. Худди шундай *бутун сон* чегарасидан ташқари чиқиб кетадиган бирор амал бажарсангиз ҳам бу сонни *қўзгалувчан вергулли сонга* ўзгартирилади.

PHP дастурлаш тилида бутун сонларни бўлиш амали мавжуд эмас. 1/2 ифода қиймати *қўзгалувчан вергулли сон* 0.5 га тенг. Сиз натижангизни бутун типга стандарт қоида асосида ёки round() функциясидан фойдаланган тақдирда ўзгартиришингиз мумкин. Ўзгарувчини аниқ бир типга ўзгартириш учун унинг олдига кавс ичида керакли типни ёзиш керак бўлади. Масалан, \$a=0.5 ўзгарувчини бутун типга ўзгартириш учун (integer)(0.5) ёки (integer) \$a кўринишда ёки қисқартирилган (int)(0.5) кўринишда ёзиш керак бўлади. Бундай ошкора янги типга ўтиш имконияти барча *маълумотлар типлари* учун ўринли бўлади (албатта, ҳар доим ҳам қийматни бир типдан бошқасига олиб ўтиш

шарт эмас). Биз келтирилган барча типларни чукур ўрганишимиз шарт эмас, чунки *PHP* дастурлаш тили контекстан мустақил равишда ўзи бу ишларни бажаради.

Float (қўзғалувчан вергулли сон) тип.

Қўзғалувчан вергулли сонлар (улар икки карра аниқлик ёки ҳақиқий сонлардир) қуйидаги синтаксислар ёрдамида аниқланиши мумкин:

```
<?php
$a = 1.234;
$b = 1.2e3;
$c = 7E-10;
?>
```

Қўзғалувчан вергулли сонни ўлчами ҳам платформага боғлиқ, лекин қоидага кўра максимал қиймати $\sim 1.8e308$ аниқлик билан 14 хонали рақам атрофида бўлади.

Resource (ресурслар) тип.

Ресурс – бу ташқи ресурсга (масалан, маълумотлар базаси билан боғланиш) ссылка орқали боғланган махсус ўзгарувчидир. Ресурслар махсус функциялар (масалан, `mysql_connect()`, `pdf_new()` ва шунга ўхшашлар) ёрдамида яратилади ва фойдаланилади.

Null тип.

Махсус *NULL* қиймати *ўзгарувчини* қийматга эга эмаслиги ҳақида огоҳлантиради.

Ўзгарувчи NULL қиймат қабул қилади, агарда:

- унга *ўзгармас NULL* (`$var = NULL`) ўзлаштирилган бўлса;
- унга ҳеч қандай қиймат берилмаган бўлса;
- у `unset()` функция ёрдамида тозаланган бўлса.

NULL типли фақат битта қиймати мавжуд – регистрга сезгирлиги кичик *NULL* калит сўзидир.

Масаланинг ечилиши.

Энди бўлимнинг бошида қўйилган масалага қайтсак. У турли сабаблар бўйича ҳар хил одамларга тузилган мактубни жўнатишдан иборат эди. Бу масалани ҳал этиш учун ўрганилган воситалардан – *ўзгарувчилар, амаллар, ўзгармаслар, сатрлар* ва *массивлардан* фойдаланишга ҳаракат қиламиз. Кўрсатилган мактуб қабул қилувчига боғлиқ равишда муурожаат ва ҳолати ўзгаради, шунинг учун табиий равишда бу катталиқни *ўзгарувчи* деб белгилаймиз. Бундан ташқари ҳодисалар ва одамлар кўп, шунинг учун *массив ўзгарувчи типидан* фойдаланиш қулай. Мактуб матни ҳар доим ўзгармас, шунинг учун уни *ўзгармас* деб бериш мақсадга мувофиқдир. Жуда узун ва кўпол сатрларни ёзмаслик учун сатрлар *конкатенация*(қўшиш) амалидан фойдаланамиз. Шундай қилиб, қуйидагига эга бўламиз:

```
<?
// бизнинг ёзувимиз
// ўзгармас бўлсин.
define("SIGN", "Ҳурмат билан, Азамат");
// одамлар ва ҳодисалар массивини берамиз
$names = array("Иван Иванович",
               "Петр Петрович",
               "Семен Семенович");
$sevents = array(
    "f" => "очик эшиклар куни",
    "o" => "кўрғазманинг очилиши",
    "p" => "битирувчилар бали");

// таклифнома матнини тузамиз.
$str = "Ҳурматли, $names[0]";
$str .= "<br> Сизни таклиф этамиз ".
    $sevents["f"];
```

```
$str .= "<br>" . SIGN;
echo $str; // матни экранга чиқарамиз.
?>
```

Хулоса.

Шундай қилиб, бу бўлимда биз *PHP* дастурлаш тилининг асосий синтаксиси билан танишиб чиқдик, турли типдаги ўзгарувчилар, ўғармаслар ва амаллар билан ишлашни, *PHP* дастурлаш тилидаги мавжуд типларини ўргандик. *Массивлар* ва *сатрлар* маълумот типлари ҳақида гап кетганда уларни чуқур ва қисмларга ажратиб ўргандик. Бу конструкциялар фойдаланишга қулай ва соддадир. Булар ҳақида кенг маълумотлар кейинги бўлимларда келтирилган. Масаланинг ечилиши бор билимларга асосланган ҳолда содда ечилган, шунинг учун ечим амалиётда қўллашга жуда яқин келмайди. Кейинги бўлимларда бу камчиликларни тўғрилаймиз ва электрон мактубни умумий шаблонини яратамиз.

Альтернатив синтаксислар

PHP дастурлаш тили ўзининг бир нечта *if*, *while*, *for*, *foreach* ҳамда *switch* бошқариладиган структуралари учун альтернатив синтаксисни тақдим этади. Ҳар бир ҳолатда очиладиган қавс икки нуқтага (:), ёпиладигани эса мос равишда *endif*., *endwhile*; ва ҳоказоларга ўзгартирилади.

Масалан, *if* шарт оператори синтаксисини қуйидагича тфодалаш мумкин:

if (ифода) : *бажариладиган_блок* *endif*;

Маъноси ўзгармасдан қолади: агар *if* шарт оператори думалоқ қавси ичидаги шарт рост бўлса, икки нуқтадан «:» то *endif*; буйруғигача барча код бажарилади. Бундай синтаксисдан фойдаланиш *html*-код ичида қурилган *php*-код учун қулайдир.

Мисол. Альтернатив синтаксисдан фойдаланиш.

```
<?php
$names = array("Карим", "Салим", "Содиқ");
if ($names[0]=="Карим"):
?>
Салом, Карим!
<?php endif ?>
```

Агарда *else* ҳамда *elseif* конструкцияларидан фойдаланилса, у ҳолда ҳам альтернатив синтаксисдан фойдаланса бўлади:

```
<?php
if ($a == 5):
    print "a ўзгарувчи 5 га тенг";
    print "...";
elseif ($a == 6):
    print "a ўзгарувчи 6 га тенг ";
    print "!!!";
else:
    print "a ўзгарувчи на 5 га ва на 6 га тенг ";
endif;
?>
```

Такрорлаш учун саволлар

1. *PHP* кодни тузилишини тушунтириб беринг.
2. *PHP* да қандай маълумот типларидан фойдаланилади?
3. *PHP* да ифодалар қандай эълон қилинади?
4. Альтернатив синтаксислар деганда нимани тушунаси?

11-майруза. PHP да сатр ва массивлар билан ишлаш

Режа:

1. PHP да сатр типи
2. PHP да массивлар типи

Калит сўзлар: PHP да сатр типи, массив типи

String (сатр) типи

Сатр – бу белгилар тўпламидир. PHP дастурлаш тилида белги бу бир байт ва 256 та турли белгилар мавжуд. PHP дастурлаш тили Unicode типигаги белгиларни қабул қилмайди. PHP дастурлаш тилида амалда сатрларга чегирма мавжуд эмас, шунинг учун сатрларни ишлатганда унинг аниқ узунлиги ҳақида ўйлаш шарт эмас.

PHP дастурлаш тилида сатрлар учта турли хил усулларда аниқланади:

- *битталиқ қўштирноқлар* ёрдамида ('');
- *қўштирноқлар* ёрдамида ("");
- *heredoc-синтаксиси* ёрдамида.

Битталиқ тирноқлар

Сатрларнинг аниқлашнинг оддий усули – у «\» *битталиқ қўштирноқлар* ичида ёзилади. Агарда сатр ичида ҳам битталиқ тирноқ ишлатишга тўғри келиб қолса, битталиқ тирноқдан олдин «\» белгини қўйиш, яъни уни экранлаш шарт. Агарда «\» белги битталиқ тирноқдан олдин ёки сатрнинг охирида бўлса, у ҳолда белгини иккилантириш керак, яъни «\\».

Агарда битталиқ тирноқ ичидаги сатр ичида ихтиёрий белгидан олдин («\» ва «'» лардан фарқли равишда) тескари слэш «\» белгиси учраса, у ҳолда уни оддий белги деб қараб барча белгиларни ўз ҳолича экранга чиқаради. Шунинг учун тескари слэш «\» белгисини сатр охирида ёпиладиган қўштирноқдан аввал турганини экранлаш шарт.

PHP дастурлаш тилида тескари слэш «\» белгиси билан ифодаланадиган бир қатор белгилар мажмуи мавжуд. Уларни *кетма-кетликни бошқарувчилар* деб аталади ҳамда улар махсус вазифаларни бажаради. Улар ҳақида кейинроқ тўхталиб ўтамиз. Ўзгарувчилар ва кетма-кетликни бошқарувчилар битталиқ қўштирноқлар сатри ичида учрашса, улар ўртасидаги фарқ *кетма-кетликни бошқарувчиларни қайта ишланмайди*.

```
<?php
echo 'Сатрлар мажмуи';
// Экранга чиқаради: ' белгини чиқариш учун ундан олдин \ белги қўйилади.
echo ' Белгини \' чиқариш учун ундан олдин'
    '\\ белгини қўйиш керак';
// Экранга чиқаради: Сиз шуни ўчирмоқчимисиз C:\*.*?
echo ' Сиз шуни ўчирмоқчимисиз C:\\*.*?';
// Экранга чиқаради: Буни қўйманг: \n
// янги қаторга
echo ' Буни қўйманг: \n янги қаторга ';
// Экранга чиқаради: ўзгарувчи $expand ҳам
// $either қўйилмайди
echo 'ўзгарувчи $expand ҳам $either' .
    'қўйилмайди';
?>
```

Array (массив) типи.

PHP дастурлаш тилида *массив* типи тартибланган карталарга ўхшайди ва қийматини калитга ўзлаштирадиган типдир. Бу тип бир неча йўналишларда оптималлаштирилади, шунинг учун сиз уни хусусий *массив*, рўйхат (вектор), хеш-жадвали (картани амалга ошириш учун ишлатилади), стек, навбат ва бошқалар сифатида

фойдаланишингиз мумкин. Модомики, *PHP* дастурлаш тилида бир массивни қийматини бошқасига ўзлаштириш учун дарахтлардан фойдаланасиз.

Массивларни array() конструкцияси ёрдамида аниқланади ёки элементларига қиймат бериш билан аниқланади.

***array()* конструкцияси ёрдамида аниқлаш.**

```
array ([key] => value,  
      [key1] => value1, ... )
```

PHP дастурлаш тилининг *array()* конструкцияси вергул билан ажратилган жуфт параметрлар *калит* => **қиймат** билан ажратилган. => белги мос равишда қиймат ва унинг калити ўртасида алоқа ўрнатади. Калит бутун сон бўлиши мумкин, унинг қиймати эса *PHP* дастурлаш тилидаги ихтиёрий типни қабул қилиши мумкин. Калит рақамини биз кўпинча индекс деб атаймиз. *PHP* дастурлаш тилида индекслаш нолдан бошланади. Массив элементининг қийматини олиш учун массив номи ва квадрат қавс ичида унинг калити кўрсатилиши керак. Агар массив калити стандарт бутун сон бўлса, у ҳолда унинг қийматини бутун сон деб қараса бўлади, акс ҳолда у сатр деб қаралади. Шунинг учун $\$a["1"]$ ёзув $\$a[1]$ ёзувга тенг кучли, $\$a["-1"]$ ёзув эса $\$a[-1]$ ёзувга тенг кучли.

Мисол. *PHP* дастурлаш тилида массивлар.

```
<?php  
$books = array ("php" =>  
               "PHP users guide",  
               12 => true);  
echo $books["php"];  
//экранга чиқаради: "PHP users guide"  
echo $books[12]; //экранга чиқаради: 1  
?>
```

Агарда элемент учун калит берилмаган бўлса, у ҳолда калит сифатида калитнинг максимал қийматига бир қўшиб ҳисобланади. Агарда қиймати мавжуд калит кўрсатилган бўлса, у ҳолда шу калит қийматини экранга чиқаради. *PHP* 4.3.0 дастурлаш тили версиясидан бошлаб калитнинг максимал қиймати манфий сон деб қаралса, у ҳолда массивнинг кейинги калити ноль (0) бўлади.

Мисол. *PHP* дастурлаш тилида массивлар.

```
<?php  
// $arr ҳамда $arr1 массивлар эквивалентдир.  
$arr = array(5 => 43, 32, 56, "b" => 12);  
$arr1 = array(5 => 43, 6 => 32,  
             7 => 56, "b" => 12);  
?>
```

Агарда TRUE ёки FALSE калит сифатида қўлланилса, у ҳолда унинг қиймати мос равишда *integer* типининг бир ва нолига ўзлаштирилади. Агар *NULL* дан фойдаланилса, у ҳолда калит ўрнига бўш сатр ҳосил бўлади. Бу бўш сатрни калит сифатида фойдаланса бўлади, аммо уни қўштирноққа олиш керак бўлади. Бу усул бўш квадрат қавс ишлатиш каби эмас. Массивлар ёки объектлар калити сифатида фойдаланиш мумкин ҳам эмас.

Квадрат қавс синтаксиси ёрдамида аниқлаш.

Массивга қиймат бериш орқали массив яратиш мумкин. Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, массив элементи қийматига эга бўлиш учун квадрат қавс ичига унинг калити кўрсатилиши керак, масалан, $\$book["php"]$. Агарда янги калит ва янги қиймат кўрсатсангиз қуйидагича бўлади: $\$book["new_key"]="new_value"$ ҳамда массивга янги элемент қўшилади. Агарда калитни кўрсатмай фақат қийматни ўзлаштирадиз, яъни $\$book[]="new_value"$, у ҳолда массивга янги элемент қўшилади ва уни калити мавжуд максимал қийматга бир қўшилади. Агарда биз қиймат берган *массив* яратилмаган бўлса, у ҳолда биз қиймат бергандан кейин у *яратилади*.

```
<?
```

```
$books["key"]= value; // key калити билан value қиймат $books массивига қўшилади
$books[] = value1; /* 13-калит билан value1 қиймати массивга қўшилади, чунки
бизда калитнинг максимал қиймати 12 эди. */
?>
```

Массивнинг аниқ бир элементини ўзгартириш учун унинг шу калити билан янги қийматга ўзлаштириш керак. Массив элементи калитини ўзгартириш мумкин эмас, фақат ўчириш (калит ва элементи жуфтлигини) ва янги қўшиш мумкин холос. Массив **элементини ўчириш** учун `unset()` функциясидан фойдаланиш керак.

```
<?php
$books = array ("php" =>"PHP users guide",12 => true);
$books[] = "Book about Perl"; /* 13-калит(индекс) билан янги элемент қўшилди,
бу қуйидагига эквивалент $books[13] = "Book about Perl";
$books["lisp"] = 123456; /* Бу массивга янги "lisp" калитли 123456 қиймали янги
элемент қўшиш*/
unset($books[12]); // Бу 12-калитли элементни массивдан ўчириш
unset ($books); // массивни бутунлай ўчириш
?>
```

Бўш квадрат кавсдан фойдаланганда калитнинг максимал қиймати массивда мавжуд охирига қайта индексланган калитлар орасидан кидирилади. Массивни `array_values()` функцияси ёрдамида **қайта индекслаш** мумкин.

Мисол. Массивни қайта индекслаймиз.

```
<?php
$arr =
array ("a","b","c");
/* "a", "b" ва "c" қийматли массивни яратамиз. Бу ерда калит кўрсатилмаган бироқ мос
равешда улар 0,1,2 бўлади. */
print_r($arr); // массивни экранга чиқарамиз (калити ва қийматини)
unset($arr[0]);
unset($arr[1]);
unset($arr[2]);
// массивдан ҳамма элементини ўчираамиз
print_r($arr); // массивни экранга чиқарамиз (калити ва қийматини)
$arr[] = "aa"; // массивга янги элемент қўшамиз. Уни индекси(калити) 3 бўлади, 0 эмас.
print_r($arr);
$arr =
array_values($arr); // массивни қайта индекслаймиз.
$arr[] = "bb"; // бу элементни калити 1 бўлади.
print_r($arr);
?>
```

Бу скриптнинг натижаси қуйидагича бўлади:

```
Array ( [0] => a [1] => b [2] => c )
Array ( )
Array ( [3] => aa )
Array ( [0] => aa [1] => bb )
```

Такрорлаш учун саволлар

1. PHP да қандай типларни биласиз?
2. PHP да сатр типини тушунтириб беринг?
3. PHP да массивлар тушунтириб беринг?

12-майруза. Функциялар. Класслар ва объектлар. Хатоликлар билан ишлаш. PHP-функциялар

Режа:

1. Функциялар
2. Функцияларнинг аргументлари
3. Ўзгарувчан узунлик аргументлари рўйхатлари
4. Функциялар ичида ўзгарувчилардан фойдаланиш
5. Функциянинг ўзгарувчилари
6. Ички жойлашган (ичма-ич) функциялар
7. Синфлар ва объектлар
8. Ўзгарувчиларни инициаллаштириш
9. Объектлар

Калит сўзлар: функциялар, класс ва объектлар, хатоликлар.

Функциялар

Функциялар нима учун керак? Бу саволга жавоб бериш учун, функция ўзи нима эканлигини тушуниб олиш лозим бўлади. Дастурлашда, худди математикадаги каби, унга боғлиқ кўпгина аргументларнинг унинг кўпгина маъноларида акс этишидир. Демак, функция аргументнинг ҳар бир маънолари жамланмаси учун унинг бажарган иши натижаси сифатида қандайдир маъно қайтаради. Функциялар нима учун керак, буни мисоллар билан ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз. Дастурлашдаги функцияга классик мисол – бу соннинг факториал аҳамиятини ҳисоблаб берувчи функция. Демак, биз унга сон берамиз, у эса бизга унинг факториалини қайтаради. Бунда биз факториалини олишни хоҳлаган ҳар бир сон учун айнан бир хил кодни қайтаравермаймиз – бу сонга тенг бўлган аргументли функцияни чақиришнинг ўзи кифоя қилади.

Натурал сон факториалини ҳисоблаш функцияси

Мисол:

```
<?php
function fact($n){
if ($n==0) return 1;
else return $fact = $n * fact($n-1);
}
echo fact(3);
// echo (3*2) деб ёзиш мумкин эди; лекин сон катта бўлса,
echo fact(50);
// функциядан фойдаланиш қулайроқ, echo (50*49*48*...*3*2) деб ёзгандан;
?>
```

Шу йўл билан биз бирон-бир маълумотга боғлиқлик зарурияти туғилган амални бажарганимизда, бу ҳолда ҳам биз айнан шундай амалларни бажаришимиз оширишимиз лозим бўлади, фақат бошқа бошланғич маълумотлардан фойдаланамиз, функциялар механизмидан фойдаланиш– функция танаси кўринишидаги амаллар блокини тахт қилиш, ўзгарувчан маълумотларни эса – унинг параметрлари сифатида фойдаланиш қулайроқ бўлади.

Функция топшириғи (эълони) умумий тарзда қандай бўлишини кўрамиз. Функция куйидаги синтаксис ёрдамида аниқланади:

```
function Функция_номи (1-параметр, 2-параметр, ... N-параметр) {
    Амаллар блоки
    return "функцияга айланувчи маъно";
}
```

Агар php-дастурда тўғридан-тўғри ёзилса, ҳеч нарсани ишлаб бўлмайди. Биринчидан, функция номи функция параметрлари номлари (1-параметр, 2-параметр ва

б.) PHP да номланиш қоидаларига мувофиқ келиши керак (унда яхшиси кириллча символларни ҳам ишлатмаган маъкул). Функция номлари регистрга нисбатан сезувчан бўлади. Иккинчидан, функция параметрлари – тилнинг ўзгарувчан қисмлари, шунинг учун уларнинг ҳар бирининг номлари олдидан \$ белгиси туриши лозим бўлади. Параметрлар рўйхатида ҳеч қандай кўп нуқталарни кўйиш мумкин эмас. Учинчидан, амаллар блоки сўзи билан бирга функция танасида исталган тўғри PHP-код мавжуд бўлиши керак (параметрларга мувофиқ бўлиши мажбурий эмас). Ва ниҳоят, return калит сўзидан сўнг тартибли php-ифода келиши лозим (маънога эга бўлган қандайдир символлар). Бундан ташқари, функцияда қайтарилувчи маъно каби параметрлар бўлмаслиги ҳам мумкин. Функцияни тўғри эълон қилишга мисол – юқорида келтирилган факториални ҳисоблаш функцияси.

Функция чақириш қандай амалга ошади? Функция номи ва юмалоқ қавслар ичида унинг параметрлари маънолари рўйхати кўрсатилади, агар шундайлари мавжуд бўлса:

Мисол:

```
<?php
```

```
    Функция_номи ("1-параметр_учун_маъно", "2-параметр_учун_маъно ",...);
/* Функцияни чақиришга мисол – функцияни чақириш факториални ҳисоблаш юқорида
бор, 3 сони факториалини ҳисоблаш учун у ерда биз fact(3) деб ёзганмиз; у ерда fact –
чақирилувчи функция номи, а 3 –$n номли унинг параметри маъноси */
?>
```

Функцияни қачон чақириш мумкин? Бу ғалати савол бўлиб туюлиши мумкин. Функцияни уни аниқлангандан кейин чақириш мумкин, яъни function f_name(){...} блокдан пастда исталган дастур қаторида. PHP3 да бу айнан шундай. Лекин PHP4 да бундай талаб йўқ. Ҳамма гап интерпретатор олинган кодни қандай қайта ишлашида. Биргина истисно шартли равишда аниқланадиган функциядан ташкил топади (шартли операторлар ёки бошқа функциялар ичида). Функция шу тарзда аниқланган тақдирда, уни аниқлаш уни чақиришдан олдин бажарилади.

Мисол. Шартли функция ичида функцияни аниқлаш

```
<?
```

```
$make = true;
/* бу ерда Make_event() ни чақириш мумкин эмас; Чунки у ҳали мавжуд эмас, лекин
Save_info() ни чақириш мумкин */
Save_info("Собир","Содиқов", "Мен PHP курсини танладим");
if ($make){
// Make_event() функциясини аниқлаш
function Make_event(){
echo "<p> Python<br> ни ўрганмоқчиман";
}
}
// энди Make_event() ни чақириш мумкин
Make_event();
// Save_info функциясини аниқланади
function Save_info($first, $last, $message){
echo "<br>$message<br>";
echo "Исм: ". $first . " ". $last . "<br>";
}
Save_info("Мурод","Ёкубов", "Мен Lisp ни танладим");
// Save_info ни бу ерда ҳам чақириш мумкин
?>
```

Агар функция дастур ичида аниқланган бўлса, уни кейин қайта аниқлаш ёки ўчириб ташлаш мумкин эмас. Функция номларига регистр таъсир қилмаслигига

карамасдан, яхшиси функцияни аниқлаш пайтида берилган ном билан чақириш мумкин бўлади.

Мисол. Функция ичидаги функцияни аниқлаш

```
<?php
/* маълумотларни сақлаш, яъни DataSave() функциясини чақириш мумкин эмас. Унинг
тўғрилиги текширилмасдан олдин, яъни DataCheck() функцияси чақирилмасдан олдин бу
мумкин эмас.*/
DataCheck();
DataSave();
function DataCheck(){
// маълумотлар тўғрилигини текшириш
function DataSave(){
// маълумотларни сақлаймиз
} } ?>
```

Функция аргументлари, уларнинг маънолари ва ишлатилишини батафсил кўриб чиқамиз.

Функцияларнинг аргументлари

Ҳар бир функцияда, аввал айтганимиздай, аргументлар рўйхати бўлиши мумкин. Бу аргументлар ёрдамида функцияга ҳар хил маълумотлар берилади (масалан, факториали ҳисобланиши керак бўлгансон маъноси). Ҳар бир аргумент ўзгарувчи ва константага эга бўлади.

Аргументлар ёрдамида маълумотлар функцияга уч хил турли усуллар билан ўтказилиши мумкин. Бу аргументларни маъносига кўра (ўзгармас ҳолатда фойдаланилади), иловаларга кўра ва ўзгармас ҳолатда аргументларга маъно беришга кўра ўтказиш. Бу усулларни атрофлича кўриб чиқамиз.

Аргумент функцияга маъносига кўра ўтказилса, функция ичидаги аргумент маъносининг ўзгариши унинг функция ташқарисидаги маъносига таъсир қилмайди. Функцияга унинг аргументларини ўзгартиришга йўл қўйиш учун уларни ҳаволаларга кўра ўтказиш керак. Бунинг учун аргумент номи олдида функцияни аниқлашда ампенсанд “&” белгисини ёзиш керак.

Мисол. Аргументларни ҳаволасига кўра ўтказиш

```
<?php
// кўшимча қилиши мумкин бўлган функцияни ёзамиз checked сўзи қаторига
function add_label(&$data_str){
    $data_str .= "checked";
}
$str = "<input type=radio name=article ";
// бундай қатор мавжуд бўлсин
echo $str."><br>";
// форма элементини келтиради – белгиланмаган радио кнопкасини
add_label($str);
// функцияни чақирамиз
echo $str."><br>";
// бу энди белгиланган радио кнопкани келтиради
?>
```

Функцияда тинч ҳолатда фойдаланилаётган аргументлар маъносини аниқлаш мумкин. Айни пайтдаги маънонинг ўзи констант ифода бўлиши, ўзгартириш ва синф вакили ёки бошқа функция чақируви бўлмаслиги лозим.

Бизда информацион хабар тузувчи функция, унга берилган параметр маъносига мувофиқ тарзда ўзгарувчи имзо бор. Агар параметр маъноси берилмаган бўлса, “Ташкилий кўмита” имзосидан фойдаланилади.

Мисол. Тинч ҳолатдаги аргумент маъноси

```

<?php
function Message($sign="Таш.қўмита."){
// бу ерда параметр sign айни пайтда “Таш.қўмита” маъносига эга
echo "Кейинги йиғилиш эртага бўлиб ўтади.<br>";
echo "$sign<br>";
}
Message();
// Параметрсиз функцияни чақирамиз. Бу ҳолда имзо – Бу Ташкилий қўмита
Message("Хурмат билан Камолиддин");
// Бу ҳолда имзо "Хурмат билан Камолиддин." бўлади
?>

```

Бу скрипт ишининг натижаси қуйидагича:

Кейинги йиғилиш эртага бўлиб ўтади.

Ташкилий қўмита.

Кейинги йиғилиш эртага бўлиб ўтади.

Хурмат билан Камолиддин.

Агар функциянинг бир неча параметрлари бўлса, тинч ҳолатда маъно берилувчи бу аргументлар функция аниқланишида бошқа барча аргументлардан кейин ёзилиши керак. Акс ҳолда, агар бу аргументлар функцияни чиқариш пайтида кўздан қочирилса хато юзага келиши эҳтимоли бор.

Масалан, биз каталогга мақола тавсифини киритмоқчимиз. Фойдаланувчи мақолага унинг номланиши, муаллифи ва қисқа тавсиф қаби характеристикаларни келтириши лозим бўлади. Агар Фойдаланувчи мақола муаллифи исмини киритмади, у Мурод Ёқубов деб олайлик.

```

<?php
function Add_article($title, $description, $author="Мурод Ёқубов"){
echo "Мақолани каталогга киритамиз: $title,";
echo "муаллиф $author";
echo "<br>Қисқа тавсиф: ";
echo "$description <hr>";
}
Add_article("Информатика ва биз","Бу мақола информатикага оид ...", "Зайниддин Саидов");
Add_article("Характерлар ким", "Бу мақола характерлар ҳақида ...");
?>

```

Скрипт иши натижаси сифатида қуйидагиларни оламиз

Каталогга мақола киритамиз:

Информатика ва биз,

Муаллиф Мурод Ёқубов.

Қисқа тавсиф:

Бу мақола информатикага оид...

Каталогга мақола киритамиз:

Характерлар ким,

Муаллиф Одил Зияев.

Қисқа тавсиф:

Бу мақола характерлар ҳақида...

Агар биз қуйидагича ёзсак:

```

<?php

```

```
function Add_article($author="Одил Зияев", $title, $description){
// ... аввалги мисолдаги каби амал
}
Add_article("Характерлар ким", "Бу мақола характерлар ҳақида...");
?>
```

Натижа қуйидагича бўлади:

Warning: Missing argument 3 for add_article() in c:\users\nina\tasks\func\def_bad.php on line 2

Ўзгарувчан узунлик аргументлари рўйхатлари

PHP4 да аргументларнинг ўзгарувчан сони билан функция тузиш мумкин. Яъни биз уни неча аргументлар билан чақирилишини билмасдан, функция тузамиз. Бу каби функция ёзиш учун ҳеч қандай махсус синтаксис керак бўлмайди. Ҳаммаси унинг ичига ўрнатилган функциялар `func_num_args()`, `func_get_arg()`, `func_get_args()` ёрдами билан қилинади.

func_num_args() функцияси аргументлар сонини қайтаради. Бу функция фақат фойдаланувчи функциясини аниқлаш мобайнида фойдаланиши мумкин. Агар у функциядан ташқарида пайдо бўлса, интерпретатор огоҳлантириш беради.

Мисол. `func_num_args()` функциясидан фойдаланиш

```
<?php
function DataCheck() {
    $n = func_num_args();
    echo "Функция аргументлари сони $n";
}
DataCheck();
// қаторни келтиради "0 функция аргументлари сони"
DataCheck(1,2,3);
// қаторни келтиради "3-функция аргументлари сони"
?>
```

`func_get_arg` функцияси (аргумент рақами тўлалигича) аргументни ўзгаришлар рўйхатидан аргументлар функциясига қайтаради, унинг тартиб рақами `func_get_arg` параметри билан берилади. Функция аргументлари нолдан бошлаб ҳисобланади. **func_num_args()** каби бу функция фақат бирон-бир функцияни аниқлашда фойдаланилади.

Аргумент рақами функцияга ўзгарган аргументлар сонидан ортиб кетиши мумкин эмас. Акс ҳолда огоҳлантириш умумлаштирилади ва `func_num_args()` функциясига `False` қиймат қайтади.

Маълумотларни текшириш учун функцияга унинг аргументларини тузамиз. Агар функциянинг биринчи аргументи – бутун сон, иккинчиси – қатор бўлса, текшириш муваффақиятли ўтди, деб ҳисоблаймиз.

Мисол. Маълумотлар типини, унинг аргументларини текшириш

```
<?
function DataCheck(){
    $check =true;
    $n = func_num_args();
    /* функцияга ўзгарган аргументлар сонини текшираемиз, биринчи ўзгарган аргумент бутун сонми-йўқми */
    if ($n>=1) if (!is_int(func_get_arg(0)))
        $check = false;
```

```

/* текширамыз, иккинчи ўзгарган аргумент қаторми-йўқми */
if ($n>=2)
    if (!is_string(func_get_arg(1)))
        $check = false;
return $check;
}
if (DataCheck(123,"text"))
    echo "Текширув тўғри ўтди<br>";
else echo "Маълумотлар шартларни қондирмайди <br>";
if (DataCheck(324))
    echo "Текширув тўғри ўтди<br>";
else echo "Маълумотлар шартларни қондирмайди <br>";
?>

```

Дастур натижаси қуйидагича бўлади.

Маълумотлар шартларни қондирмайди. Текширув тўғри ўтди.

func_get_args() функцияси аргументлар рўйхатидан ташкил топган массив қайтаради. Массивнинг ҳар бир элементи аргументга, функция ўзгаришига тўғри келади. Агар функция фойдаланувчи функцияси аниқлигидан ташқарида фойдаланилса огоҳлантириш умумлаштирилади.

Аввалги мисолни кўчирамыз, бу функциядан фойдаланамиз. Функцияни ҳаракатлантирувчи жуфт аргумент бутун сон эканлигини текширамыз:

Мисол:

```

<?
function DataCheck(){
    $check =true;
    $n = func_num_args();
    // функцияга ўзгарган аргументлар сони
    $args = func_get_args();
    // функция аргументлари массиви
    for ($i=0;$i<$n;$i++){
        $v = $args[$i];
        if ($i % 2 == 0){
            if (!is_int($v)) $check = false;
        }
    }
    // текширамыз, жуфт аргумент бутунми-йўқми
}
return $check;
}
if (DataCheck(array("text", 324)))
    echo "Текширув тўғри ўтди<br>";
else echo "Маълумотлар шартларни қондирмайди <br>";
?>

```

Бундан, func_num_args(), func_get_arg() ва func_get_args() функция комбинацияси функциялар ўзгарувчан аргументлар рўйхатига эга бўла олиши учун фойдаланилади. Бу функциялар фақат PHP4 га киритилган. PHP3 да шундай натижага эришиш учун, аргумент сифатида массив функциясидан фойдаланиш мумкин бўлади. **Масалан**, ҳар бир ток функциялар параметри бутун сонлигини текширувчи скрипти қуйидагича ёзиш мумкин:

```

<?
function DataCheck($params){
    $check =true;

```

```

$n = count($params);
// функцияга ўзгарган аргументлар сони
for ($i=0;$i<$n;$i++){
    $v = $params[$i];
    if ($i % 2 !== 0){
// текширамыз, тоқ аргумент бутунми-йўқми
if (!is_int($v)) $check = false;
    }
}
return $check;
}
if (DataCheck("text", 324))
    echo "Текширув тўғри ўтди<br>";
else echo "Маълумотлар шартларни қониктирмайди<br>";
?>

```

Функциялар ичида ўзгарувчилардан фойдаланиш

1. Глобал ўзгарувчилар
2. Статистик ўзгарувчилар
3. Қайтарилувчан маънолар
4. Ҳаволани қайтариш

Глобал ўзгарувчилар

Функциялар ичида ундан ташқарида берилган ўзгарувчилардан фойдаланиш учун, бу ўзгарувчиларни глобал деб эълон қилиш керак. Бунинг учун функция танасида унинг номларини global калит сўзидан кейин келтириш лозим бўлади:

```

global $var1, $var2;
<?
$a=1;
function Test_g(){
global $a;
    $a = $a*2;
    echo ' $a=', $a функция ишида натижа;
}
echo 'функциядан ташқарида $a=', $a, ', ';
Test_g();
echo "<br>";
echo 'функциядан ташқарида $a=', $a, ', ';
Test_g();
?>

```

мисол. Глобал ўзгарувчилар

Бу скрипт ишидан қуйидаги натижаларни оламиз:

\$a=2 функциядан ташқарида, \$=2 функция ишида натижа

\$a=2 функциядан ташқарида, \$=4 функция ишида натижа

Ўзгарувчи глобал деб эълон қилинганда, аниқ глобал ўзгарувчи учун ҳавола тузилади. Бунинг учун бундай ёзув қуйидагига эквивалент (GLOBALS массиви мавжуд кўриниш соҳаларига мувофиқ барча глобал ўзгарувчиларни ўз ичига олади):

```

$var1 = & $GLOBALS["var1"];
$var2 = & $GLOBALS["var2"];

```

Бундан келиб чиқадики, \$var1 ўзгарувчини ўчириш \$_GLOBALS["var1"] глобал ўзгарувчинини ўчириб ташламайди.

Статистик ўзгарувчилар

Ўзгарувчилардан фақат функция ичида фойдаланиш учун бунда унинг маъносини сақлаган ҳолда ва функциядан чиққандан сўнг, бу ўзгарувчиларни статистик деб эълон қилиш керак. Статистик ўзгарувчилар фақат функциялар ичида кўринади ва дастурни юклаш функция доирасидан ташқарига чиқса ўз маъносини йўқотмайди. Бу ўзгарувчиларни эълон қилиш static калит сўзи ёрдамида амалга оширилади:

```
static $var1, $var2;
```

Ҳар қандай маъно статистик ўзгарувчи сифатида талқин қилиниши мумкин, фақат ҳавола эмас.

Мисол. Статистик ўзгарувчилардан фойдаланиш

```
<?
function Test_s(){
static $a = 1;
// ифода ёки ҳаволани ўзлаштириб бўлмайди
$a = $a*2;
echo $a;
}
Test_s(); // 2 чиқади
echo $a; // ҳеч нарса чиқмайди, зеро $a фақат функция ичида кириш йўлаги бор
Test_s(); // $a=2 функция ичида, шунинг учун функция иши натижаси 4 сони бўлади
?>
```

Қайтарилувчан маънолар

Юқорида мисол қилиб келтирилган барча функциялар бирор-бир амал бажаришган. Бундай ҳоллардан ташқари, ҳар қандай функция ўз иши натижаси сифатида қандайдир қиймат қайтаради. Бу return тасдиғи ёрдамида қилинади. Қайтарилувчан қиймат ҳар қандай турда, шу жумладан, рўйхат ва объектлар бўлиши мумкин. Интерпретатор функция танасида return командасига учраганда, у дарҳол уни бажаришни тўхтатади ва функция чакирилган қаторга ўтиб кетади.

Масалан, инсон ёшини қайтарувчи функция тузамиз. Агар инсон вафот этмаган бўлса, ёш жорий йилга мувофиқ ҳисобланади.

```
<?php
/* агар иккинчи параметр true каби ҳисоблаб чиқилса, у вафот этган санада кўриб
чиқилади, */
function Age($birth, $is_dead){
    if ($is_dead) return $is_dead-$birth;
    else return date("Y")-$birth;
}
echo Age(1971, false); // выведет 33
echo Age(1971, 2001); // выведет 30
?>
```

Бу мисолда return функциясидан фойдаланмаса ҳам бўлади, шунчаки уни чиқариш функциясини echo га алмаштирилади. Аксинча, агар биз функция бирор-бир қиймат қайтарадиган қилсак (бу мисолда инсон ёши), биз дастурда ўзгарувчини бу функция қийматини исталган ўзгарувчига ўзлаштиришимиз мумкин.

```
$my_age = Age(1981, 2004);
```


Функция иши натижасида фақат битта қиймат қайтарилиши мумкин. Бир неча қийматни қийматлар рўйхати қайтарилган тақдирда олиш мумкин (бир ўлчамли массив). Биз инсон ёшини кунигача аниқликда олмоқчимиз, деб ҳисоблайлик.

```
<?php
function Full_age($b_day, $b_month, $b_year)
{
    $y = date("Y");
    $m = intval(date("m"));
    $d = intval(date("d"));
    $b_month = intval($b_month);
    $b_day = intval($b_day);
    $b_year = intval($b_year);

    $day = ($b_day > $d ? 30 - $b_day + $d : $d - $b_day);
    $tmpMonth = ($b_day > $d ? -1 : 0);
    $month = ($b_month > $m + $tmpMonth
    ? $b_month + $tmpMonth - $m : $m + $tmpMonth - $b_month);
    $tmpYear = ($b_month > $m + $tmpMonth ? -1 : 0);
    if ($b_year > $y + $tmpYear)
    {
        $year = 0; $month = 0; $day = 0;
    }
    else
    {
        $year = $y + $tmpYear - $b_year;
    }
    return array ($day,$month,$year);
}
$age = Full_age("29","06","1986");
echo "Сиз $age[2] ёш, $age[1] ойлар ва $age[0] кунлар";
?>
```

Функция бир неча қийматларни уларни дастурда қайта ишлаш учун қайтарганда, бир амал билан маънони бирданига бир неча ўзгарувчиларни ўзлаштиришга имкон берувчи list() тил конструкциясидан фойдаланиш қулай бўлади. Масалан, юқоридаги мисолда функцияни, унинг қийматига ўзгартириш киритмай қайта ишлаш қуйидагича бўлиши мумкин:

```
<?
// Full_age() функция киритиш
list($day,$month,$year) = Full_age("07",
    "08","1974");
echo "Сизнинг ёшингиз $year, $month ой ва
    $day кун";
?>
```

list() конструкциясини умуман ўзгарувчини ўзлаштириш учун исталган массив элементи қийматидан фойдаланиш мумкин.

Мисол. list() дан фойдаланиш

```
<?
$arr = array("first","second");
list($a,$b) = $arr;
    // ўзгарувчи $a ўзлаштирилади, биринчи массив қиймати, $b – иккинчи
echo $a," ",$b;
```

```
// «first second» қатори келтирилади
?>
```

Ҳаволани қайтариш

Функция ўз иши натижасида шунингдек ҳаволани бирор-бир ўзгарувчига қайтариши мумкин. Бу функцияни қандай ўзгарувчи ҳаволага ўзлаштириш кераклигини аниқлаш учун фойдаланилади. Функциядан ҳавола олиш учун, эълон олдидан амперсанд (&) белгисини ёзиш керак бўлади ва ҳар сафар функция чақирuvi пайтида унинг номи олдидан ҳам амперсанд (&) ёзиш керак бўлади. Кўпинча функция ҳаволани бирор-бир глобал ўзгарувчига (ёки унинг қисмини – ҳаволани глобал массив элементи), ҳаволани статистик ўзгарувчига (ёки унинг қисмини) ёки ҳаволани аргументлардан бирига қайтаради, агар у ҳавола бўйича берилган бўлса.

Мисол. Ҳаволани қайтариш

```
<?
$a = 3; $b = 2;
function & ref($par){
global $a, $b;
if ($par % 2 == 0) return $b;
else return $a;
}
$var =& ref(4);
echo $var, " и ", $b, "<br>"; // 2 ва 2 келтирилади
$b = 10;
echo $var, " и ", $b, "<br>"; // 10 ва 10 келтирилади
?>
```

Ҳавола синтаксисидан фойдаланишда бизнинг мисолдаги \$var ўзгарувчи ўзгарувчининг \$b қиймати \$ref қайтарилган функциясига кўчирилмайди, бу ўзгарувчига ҳавола тузилади. Демак, энди \$var ва \$b тенг кучли ўзгарувчилар ва улар бир пайтда ўзгартирилади.

Функциянинг ўзгарувчилари

PHP функциялар ўзгарувчиларига кўмаклашади. Бу дегани, агар ўзгарувчи номи оддий қавслар билан тугаса, PHP шу каби номли функцияни қидиради ва уни бажаришга ҳаракат қилади.

Мисол. Функциялар ўзгарувчиларидан фойдаланиш

```
<?
/* Иккита оддий функция тузамиз: Add_sign – қаторга имзо кўшади ва Show_text –матн қаторини чиқариб беради*/
function Add_sign($string,
    $sign="Ҳурмат билан, Мурод"){
    echo $string ." ".$sign;
}
function Show_text(){
    echo "Хабарни почтадан жўнатиш<br>";
}
$func = "Show_text"; // маънога эга ўзгарувчи тузамиз, у функция номига тенг Show_text
$func(); // у Show_text функцияни чақиради
$func = "Add_sign"; // маънога эга ўзгарувчи тузамиз, у функция номига тенг Add_sign
$func("Ҳаммага салом <br>");
// бу функцияни чақиради Add_sign "Ҳаммага салом" параметрли
?>
```

Бу мисолда Show text функция шунчаки матн каторини чиқаради. Агар echo махсус функцияси мавжуд бўлса, нега бунинг учун алоҳида функция тузиш керак, дейиш мумкин. Гап шундаки, echo(), print(), unset(), include() каби функциялардан функциялар ўзгарувчилари сифатида фойдаланиб бўлмайди. Яъни биз ёзсак:

```
<?
$func = "echo ";
$func("ТЕХТ");
?>
```

Интерпретатор хатони кўрсатади:

```
Fatal error: Call to undefined function:
echo() in c:\users\nina\tasks\func\var_f.php on line 2
```

Шунинг учун юқорида келтириб ўтилган исталган функциялардан ўзгарувчилар функцияси сифатида фойдаланиш учун юқоридаги мисолдаги йўлни тутдик.

Ички жойлашган (ичма-ич) функциялар

Фойдаланувчи томонидан аниқланадиган функциялар ҳақида гапирганда ички жойлашган функциялар ҳақида гап кетмаслиги мумкин эмас. Юқорида биз echo(), print(), date(), include() каби ички жойлашган функциялар билан танишдик. Бундан ташқари date() функциядан бошқа барча функциялар PHP дастурлаш тили конструкциясига эга. Улар PHP дастурлаш тили ядросига жойлашган бўлиб, ҳеч қандай модуллар ва қўшимча ўзгартиришлар талаб этмайди. Аммо шундай функциялар мавжудки, уларга турли файл библиотекалари ва мос равишда модулларни юкламасдан иложи йўқ. Масалан, MySQL маълумотлар базаси билан ишлайдиган функциялардан фойдаланиш учун шундай кенгайтмалли файлларни қўллаб қувватлайдиган компоненталари керак. Охирги вақтларда бу функциялардан фойдаланиш учун қўшимча компоненталар керак эмас, чунки уларнинг барчаси ҳозирда PHP дастурлаш тили ядросига киритилган.

Синфлар ва объектлар

Объектга йўналтирилган дастурлашнинг асосий тушунчалари – синфлар ҳамда объектлардир. Бу тушунчаларни қуйидагича тушуниш мумкин: объект – бу дастурда қўлланиладиган тушунча ёки бирор физик предмет ҳақида маълумот берадиган структураланган ўзгарувчидир, синфлар эса бу объектларнинг тавсифи ва улар устида бажариладиган ҳаракатлардир.

PHP дастурлаш тилида синфлар қуйидаги синтаксис ёрдамида аниқланади:

```
class Синф_номи {
    var $хусусият_номи;
    /* хусусиятлар рўйхати */
    function метод_номи() {
        /* усулларнинг танаси */
    }
    /*усуллар рўйхати*/
}
```

Синф объектлари хусусиятлари номи var калит сўзи ёрдамида эълон қилинади, берилган синф объектларига қўлланилган усуллар функция сифатида ишлатилади. Синф танаси ичида this калит сўзи ёрдамида тақдим қилинаётган жорий синфга мурожаатни амалга ошириш мумкин.

Масалан, биз мақола категориясини тасвирловчи синф тузишимиз керак. Ҳар бир мақоланинг номи, муаллифи ва қисқа мазмуни каби хусусиятлари бор. Биз мақола билан қандай амал бажармоқчимиз? Биз санаб ўтилган хусусиятларга маъно беришимиз,

мақолани браузерда кўрсатишимиз керак бўлади. Шунда бу синфнинг ифодаланиши қуйидагича ҳолатда бўлади:

```
<?
class Articles { // Мақола синфини тузамиз
    var $title;
    var $author;
    var $description;
    // мақола атрибути маъносини ўзлаштирувчи усул
    function make_article($t, $a, $d){
        $this->title = $t;
        $this->author = $a;
        $this->description = $d;
    }
    //синф нусхасини ифодалаш учун усул
    function show_article(){
        $art = $this->title . "<br>" .
            $this->description .
            "<br>Муаллиф: " . $this->author;
        echo $art;
    } } ?>
```

Шундай қилиб “мақола” туридаги физик объектларни тасвирлаш учун биз уч ўзгартувчидан ташкил топган, мақола характеристикасини ўзида жамлаган Articles номли синф ва муайян мақола тузиш ва уни тасвирлаш учун иккита функция туздик.

Маълумки, PHP билан ишлаш даврий ҳолатда HTML режимида юкланиши мумкин. Бу ҳолда дастур бир неча коднинг бўлаклари(блоклар)дан ташкил топади. Синфни ифодалаш php-коднинг ҳар хил блоклари бўйича ва қолаверса ҳар хил файллар бўйича тарқатилмаслиги керак. Яъни қуйидагича ёзсак:

```
<?php
class Articles { // Синфни тасвирлашнинг боши
    var $title;
?>
<?php // синфни тасвирлашнинг давоми
    function show_article(){ // усулнинг таркиби
    }
} // синфни тасвирлашнинг якуни
?>
```

бунда дастур тартибли ишлайди.

Синф номи масаласида айрим нарсаларни эътиборда тутиш керак. Синфнинг номи PHP тилидаги объектлар номланиши қоидаларига жавоб бериши лозим, лекин бир қатор номлар борки, техник мутахассислар томонидан ўз мақсади учун захира қилинади. Биринчи навбатда бу номлар “_” қуйи чизикдан бошланувчилардир. Синфлар ва функциялар тузиш учун бу каби номларни ишлатмаслик керак. Бундан ташқари stdClass номи захира қилинган, зеро у PHP сурилгичи ичида ишлатилади.

Ўзгарувчиларни инициаллаштириш

Баъзан айрим синф атрибутларига маънони синф иштирокчисини тузиш биланок ўзлаштириш керак бўлади. Биз мақола синфини тузганимизда, синф атрибутлари (хусусиятлари) маъноларини ўзлаштириш учун махсус функция make_article() дан фойдаландик. Умуман олганда, биз тўғри йўл тутмадик, чунки “велосипед ихтироси” билан шуғулландик. Синф атрибутларининг бошланғич маъноларини бериш учун махсус иккита стандарт усул мавжуд. PHP4да маънони var оператори ёки конструктор функцияси ёрдамида инициаллаштириш мумкин. var ёрдамида фақат констант маъноларни

инициаллаштириш мумкин. Констант бўлмаган маъноларни бериш учун объект синфдан ажраб чиққанда ўз-ўзидан ишга тушувчи конструктор функциясидан фойдаланилади. Конструктор-функция у ифодаланган бутун синфга мос келувчи номга эга бўлиши керак.

Мисол. “мақола” деб номланган объектни тузишда унинг хусусиятларини қуйидагича белгилаш мумкин: муаллифлар – “Камолов” сатрига тенг, номланиш ва қиска мазмун - \$_POST глобал массиви элементларига мос, мақола нашри – мазкур санада.

<?

```
class Articles { // мақола синфини тузиш
    var $title;
    var $author = "Камолов";
    var $description;
    var $published; // синф атрибути маъносини ўзлаштирувчи усул
    function Articles(){
        $this->title = $_POST["title"];
        $this->description = $_POST["description"];
        $this->published = date("Y-m-d");
    } } ?>
```

PHP3 ва PHP4 да конструкторлар ҳар хил ишлашини ҳисобга олиш керак. Функция PHP3 да, агар у синфники каби номга эга бўлса, конструкторга айланади, PHP4 да эса – агар у ифодаланган синфники каби номга эга бўлса шундай бўлади. Бир синф бошқасини кенгайтирганда ва хусусиятларнинг ва база синфлар усулларининг эргашишида усуллар орасидаги фарқ кўриниб турибди. Лекин биз бу ҳақда бироз кейинроқ гапирамиз. PHP5да синф конструктори _construct деб номланади. Бундан ташқари, PHPда деструкторлар – объектни йўқ қилишда ўз-ўзидан ишга тушувчи функциялар пайдо бўлди. PHP5 да функция-деструктор destruct деб номланиши керак бўлади.

Объектлар

Object (объектлар) типи

Объектлар – объектга йўналтирилган дастурлашдан кириб келган *маълумот типидир*. Объектга йўналтирилган дастурлаш тамойилига кўра, синф – аниқ хоссаларга эга ва улар билан ишлайдиган методли объектлар тўплами. Объект эса мос равишда синф нусхасидир. Масалан, дастурчилар – бу дастурни тузувчи, компьютер адабиётларини ўрганадиган одамлар синфи ва бундан ташқари ҳамма одамлар қатори исм ва фамилияси мавжуд. Энди агарда бирор аниқ дастурчи – Азамат Бобоевни олсак, у ҳолда уни шу хоссага эга бўлган дастурчи синфини объекти сифатида қараш мумкин ва у ҳам дастур тузади, ҳамда исми мавжуд ва бошқалар.

PHP дастурлаш тилида *объект методига* мурожаат -> амалидан фойдаланилади. Объектни инициализация қилишда *объектни ўзгарувчан нусхасини* яратадиган new ифодасидан фойдаланилади.

<?php // одам синфини яратамиз.

```
class Person
{ // PHP дастурлаш тилини ўрганадиган одам методи
    function know_php() {
        echo "Энди мен PHP дастурлаш тилини биламан!";
    }
}
$bob = new Person; // одам синфини объектини яратамиз.
$bob->know_php(); // уни PHP тилига ўргатамиз.
?>
```

Синф – бу объект типдаги маълумотларнинг бир туридаги ифодаланишидир. Синфлар реал ўзгарувчилар учун шаблон вазифасини ўтайди. Керакли типдаги ўзгартувчи new оператори ёрдамида синфдан тузилади. Объектни тузиб, биз барча усулларни қўллашимиз ва барча синф ифодасида кўрсатиб ўтилган хусусиятларни олишимиз мумкин бўлади. Бунинг учун қуйидагича синтаксисдан фойдаланилади: \$объект_номи->хусусият ёки _номи\$объект_номи->усулнинг_номланиши(аргументлар рўйхати). Хусусиятлар ёки усулар номлари олдидан \$ белгиси қўйилмайди.

Мисол: Объект усуллари ва хусусиятларига эркин кириш (доступ)

```
<?php
$art = new Articles; // объект тузамиз $art
echo ($art->title); // объектга номланиш берамиз $art
$another_art = new Articles; // объект тузамиз $another_art
$another_art->show_article(); // объектнинг браузердаги ифодаси учун усулни чақирамиз
?>
```

Синфнинг ҳар бир объекти айнан бир хил хусусиятлар ва усулларга эга бўлади. Демак, \$art объектда ва \$another_art объектда title, description, author хусусиятлари ва Articles(), show_article() усуллари мавжуд. Лекин булар икки хил объектлар. Объектни файллар системасидаги директория деб ҳисоблаймиз, унинг характеристикаси эса – бу директориядаги файллар сингари бўлсин. Аниқки, ҳар бир директорияда бир хил файллар ётиши мумкин, лекин шундай бўлса-да, улар ҳар хил директорияларда сақланаётгани учун ҳар хил ҳисобланиши мумкин. Худди шунингдек, хусусиятлар ва усуллар ҳам, агар улар турли объектларга қўлланиладиган бўлса, ҳар хил ҳисобланади. Юқори босқичдаги директориядан керакли файлни олиш учун бу файлга йўлни батафсил ёзиб чиқамиз. Синфлар билан ишлаш мобайнида биз чақиришни истаган функциянинг номини тўлиқ ёзишимиз керак бўлади. PHP даги юқори босқич директорияларига глобал ўзгарувчиларнинг бўш ўрни бўлади, йўл эса -> таксимловчиси ёрдамида кўрсатилади. Шу тарзда \$art->title ва \$another_art->title номлари икки хил турли ўзгарувчиларни англатади. PHP да ўзгарувчи ном олдидан фақат битта доллар белгисига эга бўлади, шунинг учун \$art->\$title кўринишида ёзиш мумкин эмас. Бу конструкция \$art объектнинг title хусусиятига мурожаат сифатида кўриб чиқилмайди, \$title ўзгартувчи кўринишида берилган номли хусусият сифатида кўрилади (масалан, \$art->"").

Мисол: Хусусиятлар маъносини ўрнатиш

```
<?php
$art->title = "Internet га кириш"; // объект хусусияти маъносини шундай ўрнатиш мумкин
$art->$title = "Internet га кириш"; // объект хусусияти маъносини бундай ўрнатиб бўлмайди
$property = "title";
$art->$property = "Internet га кириш"; // объект хусусияти маъносини шундай ўрнатиш мумкин
?>
```

Синфни тузиб, бу синфнинг объекти қандай номга эга бўлишини била олмаймиз, қолаверса объектлар жуда кўп бўлиши ва уларнинг барчаси ҳар хил номга эга бўлиши мумкин. Синфни юзага чиқариш ичида объектга қандай муносабатда бўлишни билмаймиз. Синф юзага чиқиши ичида функциялар ва ўзгарувчиларга эркин кириш учун, \$this ўриндош ўзгарувчисидан фойдаланиш керак. Масалан, \$this->title шундай синф объектнинг title ини қайтаради. Баъзан бу ўзгарувчини “менинг хусусий мулким” (хусусиятга муносабат тариқасида) деб ўқишни таклиф қилинади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. PHP да функцияларни тушунтириб беринг.
2. PHP да функциялар аргументлари қандай эълон қилинади?
3. PHP да ўзгарувчилар эълонини тушунтиринг.
4. Ичма-ич функцияларни нима?
5. PHP да синфлар ва объектлар нима?

13-маъруза. PHPда маълумотлар базалари билан ишлаш.

MySQL маълумотлар базаси

Режа:

1. Маълумотлар базаси ҳақида тушунча
2. Маълумотлар базаси интерфейси
3. Маълумотлар базаси билан боғланиш
4. Маълумотлар базаси устида амаллар

Калит сўзлар:маълумотлар базаси, MySQL дастури, PHP да MySQL билан боғланиш

Маълумотлар базаси ҳақида тушунча

Ушбу бўлим PHP ва MySQL МББС ўртасидаги ҳамкорлик усуллари билан танишишга мўлжалланган. Асосий эътибор маълумотлар базаси билан боғланишни ўрнатиш, сўровлар жўнатиш функциялари ва жавобларни (`mysql_connect`, `mysql_query`, `mysql_result`, `mysql_num_rows`, `mysql_close`) қайта ишлашга қаратилади. Мисол сифатида виртуал тарих музейи маъмурияти учун web-интерфейс тузиш масаласини кўрайлик. PHP дистрибутивида MySQL маълумотлар базаси билан ишлаш учун мўлжалланган функциялар мавжуд. Бунда бу функцияларнинг MySQL даги баъзи бир маълумотлар базасини тасвирлаш ва тўлдириш мақсадида web-интерфейсларни тузиш имконини берувчи функциялар билан танишамиз. Маълумотлар базасига маълумотларни кўшиш учун web-интерфейс билан ишлашда бу маълумотларни шунчаки html-формага киритиш ва уларни серверга жўнатиш керак бўлади.

Намойиш этишда бу интерфейсни виртуал музей экспонатлари ҳақидаги маълумотлар сақланадиган Artifacts жадваллари учун тузамиз. Artifacts коллекциясидаги ҳар бир экспонат куйидаги характеристика ёрдамида тасвирланишини эслатиб ўтаем:

ном (title);

муаллиф (author);

ифода (description);

ўриндош ном (alternative);

тасвир (photo).

Номланиш ва ўриндош номланиш узунасига 255 белгидан кам сатр (яъни VARCHAR(255)), тасвирлаш – матнли майдон (TEXT турига мансуб) ҳисобланади, “муаллиф” ва “тасвир” майдонларида эса Persons коллекциясидан муаллифнинг идентификаторлари ва Images коллекциясидан экспонат тасвирларига мувофиқ мавжуд бўлади.

Маълумотлар базаси интерфейси

Маълумотлар базасидаги мавжуд жадвал структурасини (яъни унинг майдонлари жамланмасини) html-формада тасвирлаш учун куйидаги таркибий топшириқларни режалаштириш мумкин:

- МБ билан уланишни ўрнатиш;
- МБ ишини танлаш;
- Жадвал майдонлари рўйхатини олиш;
- html-формада майдонларни тасвирлаш.

Бундан кейин формага киритилган маълумотларни маълумотлар базасига киритиш мумкин.

Маълумотлар базаси билан боғланиш (MySQL дастури мисолида)

Алоқа ўрнатиш

Маълумотлар базаси билан алоқа ўрнатиш учун **mysql_connect** функциясидан фойдаланилади.

mysql_connect синтаксиси

mysql_connect ресурси (“сервер қатори”, “username”, “password”)

Бу функция MySQL сервери билан алоқа ўрнатади ва бу алоқага кўрсаткич қайтаради ёки муваффақиятсиз чиққанда FALSE кўрсатади. Одатда қуйидаги параметрлар қиймати эълон қилинади:

server = 'localhost:3306'

username = сервер жараёни эгасидан фойдаланувчи исми

password = бўш парол

Сервер билан уланиш, агар у бунгача **mysql_close()** ёрдамида ёпилмаган бўлса, скриптни амалга ошириш тугалланишида база билан алоқа ёпилади.

Мисол:

<?

```
$conn = mysql_connect("localhost", "nina","123") or die("Уланишни амалга ошириб бўлмади: ". mysql_error());
```

```
echo "Уланиш амалга ошди";
```

```
mysql_close($conn);
```

?>

mysql_connect амали

shell>mysql -u nina -p123 буйруғи билан тенг кучли.

Маълумотлар базаси устида амаллар

Маълумотлар базаларини танлаш

MySQL да маълумотлар базасини танлаш use буйруғи ёрдамида амалга оширилади:

```
mysql>use book;
```

PHP да бунинг учун **mysql_select_db** функцияси мавжуд.

mysql_select_db: синтаксиси

манتيқий mysql_select_db (database_name қатори);

Бу функция TRUE қийматни маълумотлар базасини муваффақиятли танланганда қайтаради ва FALSE ни эса – аксинча бўлганда.

Мисол: Book маълумотлар базасини танлаш

<?

```
$conn = mysql_connect("localhost","user","123") or die("Уланишни амалга ошириб бўлмади: ". mysql_error());
```

```
echo "Уланиш амалга ошди";
```

```
mysql_select_db("book");
```

?>

Жадвал майдонлари рўйхатини олиш

PHP да маълумотлар базаси билан боғланилгандан сўнг, ундаги жадваллар рўйхатини олиш мумкин. Бу функция - **mysql_list_fields**.

mysql_list_fields синтаксиси

mysql_list_fields (database_name қатори, table_name қатори)

mysql_field_name функцияси сўров амалга оширилиши натижасида олинган майдон номини қайтаради. **mysql_field_len** функцияси майдон узунлигини қайтаради. **mysql_field_type** функцияси майдон типини қайтаради, **mysql_field_flags** функцияси эса пробел билан ёзилган майдон байроқлари рўйхатини қайтаради. Майдон типлари int, real, string, blob ва х. бўлиши мумкин. Байроқлар not_null, primary_key, unique_key, blob, auto_increment ва х. бўлиши мумкин.

Бу барча буйруқлар синтаксиси бир хил:

mysql_field_name (result қатори, бутун field_offset) ресурси;
mysql_field_type (result қатори, бутун field_offset) ресурси;
mysql_field_flags (result қатори, бутун field_offset) ресурси;
mysql_field_len (result қатори, бутун field_offset)

Бу ерда result – бу сўров натижаси идентификатори (масалан, mysql_list_fields ёки mysql_query функциялар билан жўнатилган сўров), field_offset эса – натижадаги майдоннинг тартиб рақами.

mysql_num_rows(result ресурси) буйруғи result нинг кўпгина натижалари қаторлари миқдорини қайтаради.

Мисол: Artifacts (экспонатлар коллекцияси) жадвали майдонлари рўйхатини олиш.

```
<?
$conn = mysql_connect("localhost","user","123") or die("Алоқа ўрнатиб бўлмади: ".
mysql_error());
echo "Алоқа ўрнатилди";
mysql_select_db("book");
$list_f = mysql_list_fields ("book","Artifacts",$conn);
$n = mysql_num_fields($list_f);
for($i=0;$i<$n; $i++){
    $type = mysql_field_type($list_f, $i);
    $name_f = mysql_field_name($list_f,$i);
    $len = mysql_field_len($list_f, $i);
    $flags_str = mysql_field_flags ($list_f, $i);
echo "<br>Майдон номи: ". $name_f;
echo "<br>Майдон тури: ". $type;
echo "<br>Майдон узунлиги: ". $len;
echo "<br>Майдон байроқлари қатори: " . $flags_str . "<hr>";
}
?>
```

Натижа сифатида тахминан қуйидагиларни олиш мумкин (албатта, жадвалда иккита майдон бўлганда):

- Майдон номи: id
- Майдон тури: int
- Майдон узунлиги: 11
- Майдон байроқлари қатори:
- not_null primary_key auto_increment
- Майдон номи: title
- Майдон тури: string
- Майдон узунлиги: 255
- Майдон байроқлари қатори:

html-формада майдонлар рўйхатининг акс этиши

Майдон ҳақидаги маълумотни html-форма элементида акс эттираемиз. BLOB туридаги элементларни textarea га ўтказамиз (TEXT турида биз тузган description майдони BLOB типига эга), рақамлар ва қаторларни <input type=text> матнли қаторларида акс эттираемиз, автоинкремент белгисига эга элементни эса умуман акс эттирмаймиз, чунки унинг маъноси ўз-ўзидан ўрнатилади.

Бунинг учун explode функциясидан фойдаланилади:

explode: синтаксиси

explode массиви (separator қатори, string қатори , int limit)

Бу функция string қаторини separator тақсимлагичи ёрдамида қисмларга бўлади ва олинган қаторлар массивини қайтаради.

Бизнинг ҳолатда тақсимлагич сифатида пробел “ ” ни олиш кера, бўлиш учун бошланғич қатор сифатида эса – майдон байроқлари қаторини.

Мисол. Artifacts жадвалига маълумот киритиш учун форма (index.php)

```
<?php
$dblocation = "localhost";
$dbname = "book";
$dbuser = "root";
$dbpasswd = "";
$dbcnx = @mysql_connect($dblocation,$dbuser,$dbpasswd);
@mysql_select_db($dbname,$dbcnx);
if(isset($_POST['save_hide'])) {
$title=$_POST['title'];
$query = "INSERT INTO Artifacts (title) VALUES ('$title')";
if(@mysql_query($query))
{
echo "<HTML><HEAD><META HTTP-EQUIV='Refresh' CONTENT='0';
URL=index.php'></HEAD></HTML>";
} else { print mysql_error(); error("Маълумотни базага езишда хатолик");}
} else {
?>
<TABLE width="100%" align=center border=0><TR><TD>
<form method="POST" name="save" action="" enctype="multipart/form-data" >
<input type=hidden name=save_hide value=save_hide>
<TABLE width="100%" align=center border=0><TR>
<TD>Экспонат номини киритинг </TD>
<TD><INPUT class="input" size="35" name="title" value=""></TD>
</TR></TABLE>
<input type="submit" value="Saqlash" class="batton" />
</form></TD></TR></TABLE>
<? } ?>
```

Маълумотлар базасига маълумотлар ёзиш

Маълумки, маълумотларни жадвалга ёзиш учун SQL тилидаги INSERT буйруғи ишлатилади:

```
mysql> INSERT INTO Artifacts SET title='Ekspонат nomi';
```

PHP скриптда бундай буйруқдан фойдаланиш учун mysql_query() функцияси мавжуд.

mysql_query синтаксиси

mysql_query ресурси (query қатори)

mysql_query() SQL-сўровни MySQL маълумотлар базасининг маълумотлар базасига жўнатади. Агар очик алоқа бўлмаса, функция параметрсиз mysql_connect() функциясига ўхшаш ҳолда МББТ билан боғланишга уринади.

Сўров натижаси буферланади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маълумотлар базаси деганда нимани тушунаси?
2. Қанака маълумотлар базаси дастурларини биласиз ва уларни имкониятлари?
3. PHP да MySQL билан боғланиш функциясини тушунтириб беринг?
4. PHP да MySQL сўровларини амалга оширишга мисол келтиринг?

14-маъруза. Cookie, сеанс, FTP и e-mail технологиялари

Режа:

1. Cookie ни ўрнатиш
2. Cookie ни ўқиш
3. FTP
4. E-mail

Калит сўзлар: Cookie, сеанс, FTP, E-mail

Cookie ни ўрнатиш

Cookie — клиент компьютерида сақланувчи ва у ҳар сафар серверга мурожаат қилаётганда web-серверга юбориладиган матн сатридир. Шу тариқа маълумотлар турли скриптлар аро формалар ёки URL адресларсиз узатилиши мумкин. Cookie қийматини ўрнатиш учун қуйидаги синтаксисдан иборат бўлган `setcookie` функциясидан фойдаланилади:

```
bool setcookie (string name [, string value [, int expire [, string path [, string domain [, bool secure]]]])
```

Функция клиент компьютерида сақланувчи cookie ларни тасниф этади. Қуйида ушбу функция параметрларининг таснифи кетирилган:

- `name`. Cookie нинг номи.
- `value`. Cookie нинг қиймати.
- `expire`. Cookie нинг амал қилиш муддати. Агар уберилса, у тугагач cookie ўчириб ташланади. Агар кўрсатилмаса, cookie браузер ойнаси ёпилгандан сўнг ўчириб ташланади
- `path`. Сервердаги cookie га рухсат этилган адрес.
- `domain`. cookie га рухсат этилган домен.
- `secure`. HTTPS протокол орқали боғланишда cookie нинг ҳавфсизлик белгиси. Стандарт ҳолатда cookie HTTPS учун ҳам HTTP даги каби ишлайди.

Кўриниб турибдики, cookie HTTP-сўровнинг қисми ҳисобланади ва у браузерга юборилади. Шу сабаб HTML-код формалаштиришдан олдин унинг қиймати ўрнатилиши керак. Бу шуни англатадики, `setcookie` функциясининг қиймати HTML-тегдан олдин ва `echo` операторигача ўрнатилади.

Агар бу қоида сақланмаса `setcookie` функциясини чақириш `FALSE` қиймат қайтаради ва бу cookie формировка қилинишида хатолик бўлганлигини англатади. cookie нинг тўғри формировка қилиниши функциянинг `TRUE` қиймат қайтаришига олиб келади. Бу cookie клиентга қабул қилинди дегани эмас албатта. Чунки браузерни созлашда cookie ўчириб ташлаш ёки серверга жўнатмаслик параметрлари ўрнатилган бўлиши мумкин.

Cookie ни ўқиш

cookie қиймати ўрнатилганидан сўнг, саҳифа қайта юкланмагунича дарҳол ундаги скрипт учун cookie га рухсат мавжуд бўлмайди. Чунки cookie фойдаланувчи компьютерида сақланади ва браузер орқали web-серверга жўнатилади. Бундан ташқари, cookie қачонки унинг домени сервер домени билан мос тушгандагина жўнатилади.

cookie га рухсатни олиш учун махсус `$_COOKIE` суперглобал массивдан фойдаланилади. Массивнинг қиймати сифатида олдин ишлатилган cookie номи олинади. Массив одатда скрипт юкланаётган вақтда `$_GET`, `$_POST` ва `$_REQUEST` массивлари билан автоматик тарзда тўлдирилади

cookie дан фойдаланишдан олдин унинг қиймати ўрнатилганлигига ишонч ҳосил қилинг. Бунинг учун `isset` функциясидан фойдаланиш жуда қулай. Қуйидаги мисолда `message` номли cookie нинг қиймати текширилиши ва кўрсатилиши келтирилган.

Мисол:

```
<HTML>
<HEAD> <TITLE> Cookie ning қийматини ўқиш </TITLE> </HEAD>
<BODY>
<CENTER>
<H1> Cookie ning қийматини ўқиш </H1>
Cookie ning қиймати:
<?php
if (isset ($_COOKIE ['message']))
{
echo Cookie ning қиймати: ' . $_COOKIE ['message' ] ;
}
else
{
echo 'Cookie ўрнатилмаган' ;
}
?>
</CENTER>.
<BODY>
</HTML>
```

Cookie массивларда ҳам ташкил этилган бўлиши мумкин. Масалан куйида учта cookie ўрнатилган:

```
setcookie ("cookie[one]" , "Бугун");
setcookie ("cookie[two]" , "Ҳаёт");
setcookie ("cookie[three]" , "гўзал!");
```

Натижада \$_COOKIE['cookie'] массив қийматлари куйидаги тарзда босмага чиқарилиши мумкин:

```
if (isset ($_COOKIE ['cookie'])) {
foreach ($_COOKIE['cookie'] as $data)
{
echo "$data <BR>";
...
}
```

FTP

Куйида FTP ning баъзи атамаларини кўриб чиқамиз:

1. FTP

File Transfer Protocol (файлларни алмашиш протоколи); тармоқ орқали (хусусан Интернет) файлларни узатиш протоколи. Буни бир компьютердан бошқасига файл нусхасини кўчириш каби тушуниш мумкин.

2. FTP Server

Бу файлни жунатилиши сўровини кутувчи компьютер ёки сервер.

3. FTP Client

Бу FTP серверга сўров жўнатувчи компьютер. Сўров текшируви ёки тасдиқланишидан сўнг FTP клиент компютери маълумотларни серверга юклаши ёки сервердан юклаб олиши мумкин.

4. Аноним FTP

Ушбу серверга FTP клиент компютери орқали авторизациядан ўтмасдан боғланиши мумкин. Бундай имкониятни бир нечта веб сайтларда кўришимиз мумкин, қайсики рўйхатдан ўтмасдан маълум файлларни юклаб олиш имкониятини беради.

5. FTP Host

Ушбу хизмат FTP сайт сифатида, яъни сайтда рўйхатдан ўтиб, сайтда келтирилган маълумотлар файлларини юклаб олиш имкониятини берувчи компьютер. Бу фойдаланувчилар сони чекланган пуллик хизмат ҳисобланади.

6. FTP сайт

FTP хост компютери тасарруфидаги фойдаланувчи логин пароли талаб қилинувчи веб саҳифа. Хост серверда бир нечта веб-саҳифа жойланиши мумкин, бунда ҳар бир сайт учун алоҳида фойдаланувчи авторизацияси мавжуд.

7. FTP Proxy

FTP Proxy бу шунақа сервер компютерки, бунда сўров FTP серверга жўнатилади, ушбу сўров прокси орқали ўтиб, кейин зарур манзилга йўналтирилади.

E-mail

Бу хизмат интернет тизими орқали ўзаро почта хабарлари алмашинуви усулидир. Бундай тизим оралиқ сақланиш методи асосида йўлга қўйилган. Замонавий интернет протоколлар хабарлар жўнатиш имконияти бўйича юқори даражага қўтарилди. Почта жўнатишнинг энг кенг тарқалган протоколи SMTP (Simple Mail Transport Protocol) ҳисобланади.

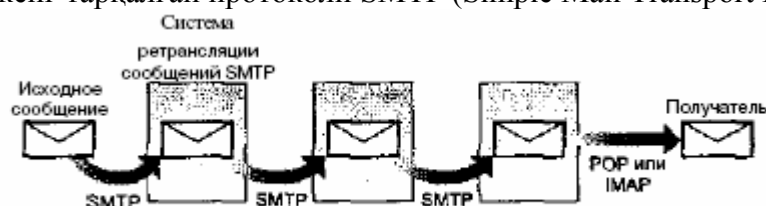

Рис. 22.2 Для пересылки и получения почты используются различные протоколы

Почтани қабул қилиш почта протоколи POP (Post Office Protocol), ёки Интернет хабарларини қабул қилувчи протокол IMAP (Internet Message Access Protocol) дан фойдаланилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Cookie нима?
2. Сеанс нима?
3. FTP протокол ва унинг вазифаси?
4. E-mail ва унинг вазифаси?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Интернет университет Intuit.ru.
2. <http://pda.coolreferat.com>
3. <http://www.z-oleg.com>
4. <http://www.i2r.ru/>